मेघदूतम्।

महाकवि श्रीकालिदास कृतम्।

श्रीमल्लिनाथसूरि विरचितया सञ्जीवनी
समाख्यया व्याख्यया
सहितम्।

तृतीय संस्करणम्।

कलिकाता राजधान्याम्

निमतलाघाट ष्ट्रीट ८ संख्यक भवने
श्रीयुक्त बाबु भुवनचन्द्र वसाकेन प्रकाशितम्।

६६नं सिमलाष्ट्रीट रामायण-यन्त्रे
श्रीक्षीरोदनाथ घोष द्वारा
मुद्रितम्।

১৮৯৮

मेघदूतम्।

महाकवि श्रीकालिदास कृतम्।

श्रीमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी
समाख्यया व्याख्यया
सहितम्।

तृतीय संस्करणम्।

कलिकाता राजधान्याम्।

निमतलाघाट ष्ट्रीट ८ संख्यक भवने
श्रीयुक्त बाबु भुवनचन्द्र बसाकेन प्रकाशितम्।

१६६नं सिमलाष्ट्रीट रामायण-यन्त्रे
श्रीक्षीरोदनाथ घोष द्वारा
मुद्रितम्।

१२९२

मेघदूतटीकासञ्जीवनी ।

मङ्गलाचरणम् ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्द्धजानये ।
सद्यो दक्षिणदृक्पातसङ्कुचद्वामदृष्टये ॥ १ ॥
अन्तराय तिमिरोपशान्तये
शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तन्नरं वपुषि कुञ्जरं
मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥ २ ॥
शरणं करवाणि शर्मदं
ते चरणं वाणि ! चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः
कुरु मामम्ब ! कृतार्थसार्थवाहम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञा ।

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ४ ॥
भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता ।
एषा सञ्जीवनी व्याख्या तामद्योज्जीवयिष्यति ॥ ५ ॥

मेघदूतम्।

पूर्वमेघः।

कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्त्तुः।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु॥१॥

आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखमिति शास्त्रात् काव्यादौ वस्तुनिर्देशात् कथां प्रस्तौति। कश्चिदिति। स्वाधिकारात् स्वनियोगात् प्रमत्तोऽनवहितः। (प्रमादोऽनवधानतेत्यमरः। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानमित्यपादानत्वात्पञ्चमी।) अतएवापराधात् हेतोः कान्ताविरहेण गुरुणा दुर्भरेण दुस्तरेणेत्यर्थः। (गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे इति विश्वः।) वर्षं संवत्सरं भोग्येन। (कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया। अत्यन्तसंयोगे चेति समासः। कृमनि चेति णत्वम्।) भर्तुः स्वामिनः शापेन अस्तंगमितो महिमा सामर्थ्यं यस्य सः अस्तंगमितमहिमा (अस्तमिति मकारान्तमव्ययम्। तस्य द्वितीयेति योगविभागात्समासः।) कश्चिदनिर्दिष्टनामा यक्षो

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।

देवयोनिविशेषः (विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनय इत्यमरः ।) जनकतनयायाः सीतायाः स्नानैरवगाहनैः पुण्यानि पवित्राणि उदकानि येषु तेषु पावनेषु इत्यर्थः । छायाप्रधानाःतरवः छायातरवः (शाकपार्थिवादित्वात्समासः ।) स्निग्धाः सान्द्राः छायातरवो नमेरुवृक्षा येषु तेषु वसतियोग्येषु इत्यर्थः (स्निग्धन्तु मसृणे सान्द्रे इति छायावृक्षो नमेरुः स्यादिति च शब्दार्णवे ।) रामगिरेश्चित्रकूटस्य आश्रमेषु वसतिम् (वहिवसत्यर्त्तिभ्यश्चेत्यौणादिकोऽतिप्रत्ययः) चक्रे कृतवान् । अत्र रसो विप्रलम्भाख्यः शृङ्गारः तत्रापि उन्मादावस्था अतएवैकत्रानवस्थानं सूचितम् आश्रमेष्विति बहुवचनेन । सीतां प्रति रामस्य हनूमत्सन्देशं मनसि निधाय मेघसन्देशं कविः कृतवानित्याहुः । अत्र काव्ये सर्वत्र मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । मन्दाक्रान्ता जलधि षड्गैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेदिति ॥ १ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् अद्रौ चित्रकूटाद्रौ अबला विप्रयुक्तः कान्ताविरही कनकस्य वलयः कटकम् (कटकं वलयोऽस्त्रियामित्यमरः । तस्य भ्रंशेन पातेन रिक्तः शून्यः प्रकोष्ठः कूर्परादधःप्रदेशो यस्य स तथोक्तः (कक्षान्तरे प्रकोष्ठः स्यात् प्रकोष्ठः कूर्परादध इति शाश्वतः ।) विरह-

आषाढ़स्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीड़ापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

दुःखात् क्षश इत्यर्थः। कामी कामुकः सयक्षः कतिचित् मासान् अष्टौ मासानित्यर्थः मासानन्यान् गमय चतुर इति वक्ष्यमाणत्वात् नीत्वा यापयित्वा आषाढ़ाभिर्नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी आषाढ़ी (नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण्। टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्।) स आषाढी अस्मिन् पौर्णमासी-त्याषाढ़ो मासः। (सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामित्यण्।) तस्य प्रथमदिवसे आश्लिष्टसानुमाक्रान्ततटम् वप्रक्रीड़ा उत्खातकेलयः (उत्खातकेलिः क्रीडाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते इति शब्दार्णवे।) तासु परिणतस्तिर्य्यग्दन्तप्रहारः। (तिर्य्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मत इति हलायुधः।) स चासौ गजश्च स इव प्रेक्षणीयो दर्शनीयः तं मेघं ददर्श। गजप्रेक्षणीयमित्यत्रिवलोपाल्लुप्तोपमा। केचिदाषाढ़स्य प्रथमदिवसे इत्यत्र प्रत्यासन्ने नभसीति वक्ष्यमाणनभोमास-प्रत्यासत्त्यर्थः प्रशमदिवसे इति पाठं कल्पयन्ति तदसङ्गतम् प्रथमातिरेके कारणाभावात् नभोमासस्य प्रत्यासत्त्यर्थं-मिति चेन्न प्रत्यासत्तिमात्रस्य मासप्रत्यासत्त्येव प्रथमदिवस-स्याप्युपपत्तेः अत्यन्तप्रत्यासत्तेरुपयोगाभावेनाविवक्षितत्वात् विवक्षितत्वे वा स्वपक्षेऽपि प्रथमदिवसातिक्रमेण मेघदर्शन-कल्पनायां प्रमाणाभावेन तदसम्भवात् प्रत्युत अस्मत्पक्षे एव कुशलसन्देशस्य भाव्यनर्थप्रतीकारार्थस्य पुरतएवानु-

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-
रन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।
मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३ ॥

मानमुक्तं भवतोल्युपयोगसिद्धिः । ननु उन्मत्तस्य नायं विवेक इति चेन्न उन्मत्तस्य न अनर्थस्य प्रतीकारार्थं प्रवृत्तिरपीति सन्देश एव मा भूत् तथा च काव्यारम्भ एव अप्रसिद्धः स्यादित्यहो मूलोच्छेदी पाण्डित्यप्रकर्षः । कथं तर्हि शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणावित्यादिना भगवत्प्रबोधावधिकस्य शापस्य मासचतुष्टयावशिष्टस्योक्तिः दशदिवसाधिक्यादिति चेत् स्वपक्षेऽपि कथं सा विंशतिदिवसैर्न्यूनत्वादिति सन्तोष्टव्यम । तस्मात् ईषन्नैषम्यमविवक्षितमिति सुष्ठूक्तं प्रथमदिवसे इति ॥ २ ॥

तस्येति । राजानो यक्षाः (राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोरिति विश्वः ।) राज्ञां राजा राजराजः कुवेरः (राजराजो धनाधिप इत्यमरः । राजाहः सखिभ्यष्टच इति टच्प्रत्ययः । (तस्य अनुचरो यक्षः अन्तर्बाष्पो धीरोदात्तत्वात् अन्तः स्तम्भिताश्रुः सन् कौतुकाधानहेतोः अभिलाषोत्पादकारणस्य (कौतुकञ्चाभिलाषे स्यादुत्सवे नर्म्महर्षयोरिति विश्वः ।)तस्य मेघस्याग्रे कथमपि गरीयसा प्रयत्नेनेत्यर्थः । ज्ञानहेतुविवक्षायामप्यादि कथमव्ययम् । (कथमादि तथाप्यन्तं यत्नगौरववाहुल्यः ।)स्थित्वा

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीविताालम्बनार्थी
जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम्।
स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै
प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥४॥

चिरं दध्यौ चिन्तयामास (ध्यै चिन्तायामितिधातोर्लिट्।) मनोविकारोपशमनपर्यन्तमिति शेषः। विकारहेतुमाह मेघालोके इति मेघालोके मेघदर्शने सति सुखिनोऽपि प्रियादिजनसङ्गतस्यापि चेतः चित्तम् अन्यथाभूता वृत्ति-र्व्यापारो यस्य तत् अन्यथावृत्ति भवति विकृतिमापद्यत इत्यर्थः। कण्ठाश्लेषप्रणयिनि कण्ठालिङ्गनार्थिनि जने दूरे संस्था स्थितिर्यस्य तस्मिन् दूरसंस्थे सति किं पुनः विरहिणः किमुत वक्तव्यमित्यर्थः। विरहिणां मेघसन्दर्शनमुद्दीपनं भवतीति भावः। अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः तदुक्तं दण्डिना ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन। तत्साधन-समर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुन इति॥ ३॥

अथ समाहितान्तःकरणः सन् किं कृतवानित्याह प्रत्यासन्ने इति। स यक्षो यश्चिरं दध्यौ स इत्यर्थः नभसि श्रावणे (नभाः श्रावणिकश्च स इत्यमरः।) प्रत्यासन्ने आषाढ़स्य अनन्तरं सन्निकृष्टे प्राप्ते सतीत्यर्थः। दयिता जीविताालम्बनार्थी सन् वर्षाकालस्य विरहदुःखजनकत्वात् उत्पन्नानर्थप्रतीकारात् अनर्थोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव वरमिति

धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः।

न्यायेन प्रागेव प्रियाप्राणधारणोपायं चिकीर्षुरित्यर्थः। जीवनस्य उदकस्य मूतः पटबन्धो जीमूतः (पृषोदरादित्वात् साधुरिति। मूतः स्यात् पटबन्धेऽपीति रुद्रः।) तेन जीमूतेन जलधरेण प्रयोज्येन स्वकुशलमयीं स्वक्षेमप्रधानां प्रवृत्तिं वार्त्ताम् (वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त इत्यमरः।) हारयिष्यन् प्रापयिष्यन्। लृट् शेषे चेति चकारात् क्रियार्थक्रियोपपदात् लृट्प्रत्ययः। जीवनार्थं कर्म जीवनप्रदेनैव कर्त्तव्यमिति भावः (हृक्रोरन्यतरस्यामिति कर्मसंज्ञाया विकल्पात् पक्षे कर्त्तरि तृतीया।) अति प्रत्यग्रैः नवैः कुटजकुसुमैर्गिरिमल्लिकाभिः (कुटजो गिरिमल्लिकेति हलायुधः।) कल्पितार्घाय कल्पितः अनुष्ठितः अर्घः पूजाविधिर्यस्य तस्मै (मूल्ये पूजाविधावर्घ इत्यमरः।) तस्मै जीमूताय। क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति (सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी।) प्रीतिप्रमुखानि प्रीतिपूर्वकाणि वचनानि यस्मिन् कर्मणि तत्प्रीतिप्रमुखवचनं यथा तथा शोभनम् आगतं स्वागतं वचनं स्वागत प्रीतः सन् व्याजहार कुशलागमनं पप्रच्छ इत्यर्थः। नाथेन तु अत्र प्रत्यासन्ने मनसीति सधीयान् पाठः कल्पितः प्रत्यासन्ने प्रकृतिमापन्ने सतीत्यर्थः॥ ४॥

इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥५॥
जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।

ननु चेतनसाध्यमर्थं कथमचेतनेन कारयितुं प्रवृत्त इत्यपेक्षायां कविः समाधत्ते धूमेति । धूमश्च ज्योतिश्च सलिलञ्च मरुत् वायुश्चतेषां सन्निपातः सङ्घातो मेघः क्व अचेतनत्वात्सन्देशानर्हं इत्यर्थः । पटुकरणैः समर्थैन्द्रियैः (करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपीत्यमरः ।)प्राणिभिश्चेतनैः ।(प्राणी तु चेतनो जन्मीत्यमरः ।) प्रापणीयाः प्रापयितव्याः सन्दिश्यन्ते इति सन्देशाः ते एव अर्थाः क्व इत्येवम् औत्सुक्यात् इष्टार्थोद्युक्तत्वात् । (इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक इत्यमरः ।) अपरिगणयन् अविचारयन् गुह्यको यक्षः तं मेघं ययाचे याचितवान् तथाहि कामार्त्ताः मदनातुराः चेतनाश्च अचेतनाश्च तेषु विषये प्रकृतिकृपणाः स्वभावदीनाः कामान्धानां युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वात् अचेतनयाञ्चा न विरुध्यते इत्यर्थः । अत्र मेघसन्देशयोर्विरूपयोर्घटनात् विषमालङ्कारः तदुक्तं विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना चासौ विषमालङ्कृतिस्त्रिधेति । सा च अर्थान्तरन्यासानुप्राणिता तत्समर्थकत्वेनैव चतुर्थपादे तस्योपन्यासात् ॥ ५ ॥

तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरबन्धुर्गतोऽहं
याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥६॥

सम्प्रति याञ्चाप्रकारमाह जातमिति। हे मेघ त्वां भुवनेषु विदिते भुवनविदिते (निष्ठेति भूतार्थे क्तः गतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमानार्थत्वेऽपि क्तस्य च वर्त्तमाने इति भुवनशब्दस्य षष्ठ्यन्तता नियमात् समासो न स्यात् क्तेन च पूजायामिति निषेधात्) पुष्करास्च आवर्त्तकास्च केचित् मेघानां श्रेष्ठाः तेषां वंशे जातं महाकुलप्रसूतमित्यर्थः। कामरूपम् इच्छाधीनविग्रहं दुर्गादिसञ्चारक्षममित्यर्थः। मघोनः इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषं प्रधानपुरुषं जानामि तेन तत्प्रभुत्वादि जानामीत्यादिगुणयोगित्वेन हेतुना विधिवशात् दैवायत्तत्वात् (विधिर्विधाने दैवे चेत्यमरः। वशमायत्ते वशमिच्छाप्रभेदयोरिति विश्वः।) दूरे बन्धुर्यस्य स दूरबन्धुः वियुक्तभार्य्योऽहं त्वयि अर्थित्वं गतः। ननु याचकस्य याञ्चायां याच्यगुणोत्कर्षः कुत्र उपयुज्यते इत्याशङ्क्य दैवात् याञ्चाभङ्गेऽपि लाघवदोषाभाव एव उपयोग इत्याह याञ्चेति। अधिगुणे अधिकगुणे पुंसि विषये याञ्चा मोघा निष्फलापि वरम् ईषत्प्रियं दातुर्गुणाढ्यत्वात् प्रियत्वं याञ्चावैफल्यात् ईषत् प्रियत्वमिति भावः अधमे निर्गुणे याञ्चा लब्धकामापि सफलापि न वरम् ईषत्प्रियमपि न भवतीत्यर्थः (दैवात् वृते वरः श्रेष्ठे

सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत् पयोद प्रियायाः
सन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
वाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या॥७॥

त्रिषु क्लीवे मनाक्प्रिये इत्यमरः ।) अर्थान्तरन्यासनु-प्राणितः प्रेयोऽलङ्कारः तदुक्तं दण्डिना प्रेयः प्रियतराख्यान-मिति । एतत् आद्ये पादत्रये चतुर्थपादस्थेन अर्थान्तर-न्यासेन उपजीवितमिति सुव्यक्तमेतत् ॥ ६ ॥

सन्तप्तानामिति । हे पयोद त्वं सन्तप्तानाम् आतपेन वा प्रवासविरहेण वा सञ्ज्वरितानाम (सन्तापः संज्वरः समा-वित्यमरः ।) शरणं पयोदानेन आतपखिन्नानां प्रोषितानां स्वस्थानप्रेरणया च रक्षकोऽसि (शरणं गृहरक्षित्रोरित्य-मरः ।) तत् तस्मात् कारणात् धनपतेः कुवेरस्य क्रोधेन विश्लेषितस्य प्रियया वियोजितस्य मे मम सन्देशं वार्त्तां प्रियायाः हर प्रियां प्रति नय इत्यर्थः (सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ।) सन्देशहरणेन आवयोः सन्तापं नुद इत्यर्थः । कुत्र स्थाने सा स्थिता तत्स्थानस्य वा किं व्यावर्त्तकं तत्राह गन्तव्येति वहिर्भवं वाह्यम् । (वहिर्देवपञ्चजनेभ्य-श्चेत्यण् ।) वाह्ये उद्याने स्थितस्य हरस्य शिरसि या चन्द्रिका तया धौतानि निर्मलानि हर्म्याणि धनिकभव-नानि यस्यां सा तथोक्ता (हर्म्यादि धनिनां वास इत्य-

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः
प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसत्यः ।
कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां
नस्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः॥८॥
मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।

मरः।) अनेन व्यावर्त्तकत्वमुक्तम्। अलका नाम अलका इति प्रसिद्धा यक्षेश्वराणां वसतिः स्थानं ते तव गन्तव्या त्वया गन्तव्यादृत्यर्थः (कृत्यानां कर्त्तरि वेति षष्ठी) ॥ ७ ॥

मदर्थं प्रस्थितस्य ते पथिकाङ्गनाजनाश्वासनम् आनुषङ्गिकं फलम् इत्याह त्वामिति। पवनपदवीम् आकाशम् आरूढं त्वां पन्थानं गच्छन्ति ते पथिकाः (पथः ष्कन्निति ष्कन्प्रत्ययः।) तेषां वनिताः प्रोषितभर्तृकाः प्रत्ययात् प्रियागमनविश्वासात् (प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुष्वित्यमरः।) आश्वसत्यो विश्वसिताः (श्वसिधातोः शत्रन्तात् उगितश्चेति ङीप्) तथा उद्गृहीतालकान्ताः दृष्टिप्रसारार्थम् उन्नमय्य धृतालकाग्राः सत्यः प्रेक्षिष्यन्ते अत्युत्कण्ठतया द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः। तथाहि त्वयि सन्नद्धे व्यापृते सति विरहेण विधुरां विवशां जायां कः उपेक्षेत न कोऽपि इत्यर्थः अन्योऽपि मद्व्यतिरिक्तोऽपि यो जनः

गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः॥९॥

अहमिव पराधीनवृत्तिः परायत्तजीवको न स्यात् स्वतन्त्रस्तु न कोऽपि उपेक्षेत इति भावः। अर्थान्तरन्यासः॥८॥

निमित्तान्यपि ते शुभानि दृश्यन्ते इत्याह मन्दं मन्दमिति। अनुकूलः पवनो वायुः त्वां मन्दं मन्दम् अतिमन्दम् इत्यर्थः (अत्र कथञ्चित् वीप्सायामिव द्विरुक्तिर्निर्वाह्या प्रकारे गुणवचनस्य इत्येतदाश्रयणे तु कर्म्मधारयवद्भावे सुब्लुकि मन्दमन्दमिति स्यात् तदेवाह वामनः मन्दं मन्दमित्यत्रप्रकारार्थे द्विर्भाव इति।) यथा सदृशं भाविफलानुरूपम् इत्यर्थः (यथा सादृश्ययोग्यत्ववीप्सास्वार्थानतिक्रमे इति यादवः।) नुदति प्रेरयति अयं सगन्धः सगर्वः सम्बन्धो इति केचित् (गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोरिति विश्वः।) ते तव वामो वामभागस्थः (वामस्तु वक्रे रम्ये स्यात् सव्ये वामगतेऽपि चेति शब्दार्णवे।) चातकः पक्षि विशेषश्च मधुरं श्राव्य नदति व्याहरति इदं निमित्तद्वयं वर्त्तते वर्त्तिष्यते च अपरं निमित्तमित्याह। गर्भेति गर्भः कुक्षिस्थो जन्तुः (गर्भोऽपवारके ह्यग्नौ सुते पनसकण्टके। कुक्षौ कुक्षिस्थजन्तौ चेति यादवः।) तस्य आधानम् उत्पादनं तदेव क्षण उत्सवः सुखहेतुत्वात् इति भावः (निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षण इत्यमरः।) तस्मिन् परिचयात् अभ्यासात् हेतोः खे

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-
मव्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् ।
आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥१०॥

व्योम्नि आबद्धमालाः गर्भाधानसुखार्थं त्वत्समीपे बद्धपङ्क्तयः इत्यर्थः (उक्तञ्च कर्णोदये गर्भं वलाका दधतेऽभ्रयोगान्नाके निबद्धावलयः समन्तादिति ।) वलाकाः बकाङ्गनाः नयनसुभगं दृष्टिप्रियं भवन्तं नूनं सत्यं सेविष्यन्ते । अनुकूलमारुतचातकशब्दितवलाकादर्शनानां शुभसूचकत्वं शकुनशास्त्रे दृष्टं तत् विस्तरभयात् न अलेखि ॥ ९ ॥

न च तस्या नाशात् व्रतस्खलनाद्वा निरर्थकस्त्वत्प्रयास इत्याह ताञ्चेति । हे मेघ दिवसानाम् अवशिष्टदिनानां गणनायां संख्याने तत्पराम् आसक्ताम् (तत्परे प्रसितासक्ताविन्यमरः ।) अतएव अव्यापन्नाम् अमृतां शापावसाने मदागमनप्रत्याशया जीवन्तीम् इत्यर्थः एकः पतिर्यस्याः सा एकपत्नी तां पतिव्रताम् इत्यर्थः (नित्यं सपत्न्यादिष्विति ङीप् नकारश्च ।) भ्रातुः मे जायां भ्रातृजायां मातृवत् निःशङ्कं दर्शनीयाम् इत्याशयः तां मत्प्रियाम् अविहतगतिः अविच्छिन्नगतिः सन् अवश्यं द्रक्ष्यसि च आलोकयिष्यसे च । तथाहि आशा अतितृष्णा (आशा दिगतितृष्णयोरिति यादवः ।) बध्यतेऽनेन इति बन्धः

कर्त्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यां
तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।
आ कैलासाद्विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः
सम्पत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः॥११॥

बन्धनं वृन्तम् इति यावत् आशा एव बन्धः आशाबन्धः कर्त्ता प्रणयि प्रेमयुक्तम् अतएव कुसुमसदृशं सुकुमारम् इत्यर्थः। अतएव विप्रयोगे विरहे सद्यःपाति सद्योभ्रंशनशीलम् अङ्गनानां हृदयं जीवितम् (हृदयं जीविते चित्ते इति शब्दार्णवे।) प्रायशः प्रायेण रुणद्धि प्रतिबध्नाति। अर्थान्तरन्यासः॥ १०॥

सम्प्रति सहायसम्पत्तिश्चास्ति इत्याह कर्त्तुमिति। यत् गर्जितं कर्तुं महीम् उच्छिलीन्ध्राम् उद्भूतकन्दलिकाम् (कन्दल्याञ्च शिलीन्ध्रा स्यादिति शब्दार्णवेः।) अतएव अवन्ध्यां सफलां कर्त्तुं प्रभवति शक्नोति शिलीन्ध्राणां भाविशस्यसम्पत्तिसूचकत्वात् इति भावः। (तदुक्तं निमित्तनिदाने कालाभ्रयोगादुदिताः शिलीन्ध्राः सम्पन्नशस्यां कथयन्ति धात्रीमिति।) तत् श्रवणसुभगं श्रोत्रसुखं लोकस्य इति शेषः ते तव गर्ज्जितं श्रुत्वा मानसोत्काः मानसे सरसि उन्मनसः उत्सुका इति यावत् (उत्क उन्मना इति निपातात्साधु।) कालान्तरे मानसस्य हिमदुष्टत्वात् हिमस्य च हंसानां रोगहेतुत्वात् अन्यत्र

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं
वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।
काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो वाष्पमुष्णम् ॥१२॥

गता हंसाः पुनर्वर्षासु मानसम् एव गच्छन्ति इति प्रसिद्धिः बिसकिसलयानां मृणालाग्राणां छेदैः शकलैः पाथेयवन्तः पथि साधु पाथेयं पथि भोज्यम् (पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्।) तद्वन्तः मृणालाग्रशकलसम्बलवन्तः इत्यर्थः राजहंसाः हंसविशेषाः (राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिता इत्यमरः।) नभसि व्योम्नि भवतः तव आ कैलासात् कैलासपर्य्यन्तं पदद्वयञ्चैतत् सहायाः सयात्राः (सहायस्तु सयात्रः स्यादिति शब्दार्णवः।) सम्पत्स्यन्ते भविष्यन्ति ॥ ११ ॥

आपृच्छस्वेति। प्रियं सखायं प्रियसखम् (राजाहःसखिभ्यष्टजिति समासान्तः।) तुङ्गम् उन्नतं पुंसां वन्द्यैः सुराराधनीयैः रघुपतिपदैः रामपादन्यासैः मेखलासु कटकेषु (अथ मेखला। श्रोणिस्थानेऽद्रिकटके कटिबन्धेभबन्धने इति यादवः।) अङ्कितं चिह्नितम् इत्थं सखित्वात् महत्त्वात् पवित्रत्वाच्च सम्भावनार्हम् अमुं शैलं चित्रकूटाद्रिम् आलिङ्ग्य आपृच्छस्व साधो यामि इति आमन्त्रणेन सभाजय (आमन्त्रणसभाजने। आप्रच्छन-

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं
सन्देशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्।
खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र
क्षीणः क्षीणः परिलघु पयःस्रोतसाञ्चोपयुज्य॥१३॥

मित्यमरः। आङि नु प्रच्छोरित्यात्मनेपदम्।) सखित्वं निर्वाहयति काले इति काले कालेप्रतिप्रावृट्कालं सुहृत्-समागमनकालस्य कालशब्देन उच्यते(वीप्सायां द्विरुक्तिः।) भवतः संयोगं सम्पर्कम् एत्य चिरविरहजम् उष्णं वाष्पम् उष्माणं नेत्रजलञ्च (वाष्पो नेत्रजलोष्मणोरिति विश्वः) मुञ्चतो यस्य शैलस्य स्नेहव्यक्तिः प्रेमाविर्भावो भवति। स्निग्धानां हि चिरविरहसङ्गतानां वाष्पपातो भवति इति भावः॥ १२ ॥

सम्प्रति तस्य मार्गं कथयति मार्गमिति। हे जलद तावत् इदानीं कथयतो मत्तः इति शेषः। त्वत्प्रयाणस्य अनुरूपम् अनुकूलं मार्गम् अध्वानम् (मार्गो मृगपदे मासि सौम्यर्क्षेऽन्वेषणेऽध्वनीति यादवः।) शृणु तदनु मार्ग-श्रवणानन्तरं श्रोत्राभ्यां पेयं पानार्हम् अतितृष्णया श्रोतव्यम् इत्यर्थः पेयग्रहणात् सन्देशस्य अमृतसाम्यं गम्यते मे सन्देशं वाचिकम् (सन्देशवाक् वाचिकं स्यादित्यमरः।) श्रोष्यसि यत्र मार्गे खिन्नः खिन्नः अभीक्ष्णं क्षीणबलः सन् (नित्यवीप्सयोरिति नित्यार्थे द्विर्भावः।) शिखरिषु पर्वतेषु

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभि-
र्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः।

पदं न्यस्य निक्षिप्य पुनर्बललाभार्थं क्वचित् विश्रम्येत्यर्थः क्षीणः क्षीणः अभीक्ष्णं कृशाङ्गः सन् (अत्रापि क्तदन्तत्वात्पूर्ववत् द्विरुक्तिः।) स्रोतसां परिलघु गुरुत्वदोषरहितम् उपलास्फालनखेदितत्वात् पथ्यम् इत्यर्थः (तथा च वाह्वटः उपलास्फालनक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः। हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्या नद्यो भवन्त्यमूरिति।) पयः पानीयम् उपयुज्य शरीरपोषणार्थम् अभ्यवहृत्य च गन्तासि गमिष्यसि (गमेर्लुट्) ॥ १३ ॥

अद्रेरिति। पवनो वायुः अद्रेः चित्रकूटस्य शृङ्गं हरति किंस्वित्। किंस्विच्छब्दो वितर्कार्थे चादिषु पठितः। इति शङ्कया उन्मुखीभिः उन्नतमुखीभिः (स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति ङीप्।) मुग्धाभिः मूढाभिः (मुग्धः सुन्दरमूढयोरित्यमरः।) सिद्धानां देवयोनिविशेषाणाम् अङ्गनाभिः चकितचकितं चकितप्रकारं यथा तथा (प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः।) दृष्टोत्साहः दृष्टोद्योगः सन् सरसाः आर्द्राः निचुलाः स्थलवेतसाः यस्मिन् तस्मात् (वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे इति शब्दार्णवे।) अस्मात् स्थानात् आश्रमात् पथि नभोमार्गे दिङ्नागानां दिग्गजानां स्थूलाः ये हस्ताः कराः तेषाम् अवलेपान् आक्षेपान् परिहरन् (हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपीति

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् १४
रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-
द्वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ।

विश्वः ।) उदङ्मुखः सन् अलकायाः उदीच्यत्वात् इत्याशयः खम् आकाशम् उत्पत उद्गच्छ । अत इदमपि अर्थान्तरं ध्वनयति रसिको निचुलो नाम महाकविः कालिदासस्य सहाध्यायः परापादितानां कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्त्ता यस्मिन् स्थाने तस्मात् स्थानात् उदङ्मुखो निर्दोषत्वात् उन्नतमुखः सन् पथि सारस्वतमार्गे दिङ्नागानां पूजायां बहुवचनम् दिङ्नागाचार्य्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान् हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन् (अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि चेति विश्वः ।) अद्रेः अद्रिकल्पस्य दिङ्नागाचार्य्यस्य शृङ्गं प्राधान्यम् (शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्चेत्यमरः ।) हरतीति हेतुना सिद्धैः सारस्वतसिद्धैः महाकविभिः अङ्गनाभिश्च दृष्टोत्साहः सन् खम् उत्पत उच्चैर्भव इति स्वप्रबन्धम् आत्मानं वा प्रति कवेरुक्तिरिति । संसर्गतो दोषगुणा भवन्तीत्येतन्मृषा येन जलाशयेऽपि । स्थित्वानुकूलं निचुलस्खलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात् इत्येतत्श्लोकनिर्माणात् तस्य कवेर्निचुलसंज्ञेति ॥ १४ ॥

येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते
बर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेशस्य विष्णोः ॥१५॥
त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविलासानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः।

रत्नेति। रत्नच्छायानां पद्मरागादिमणिप्रभाणां व्यतिकरो मिश्रणम् इव प्रेक्ष्यं दर्शनीयम् आखण्डलस्य इन्द्रस्य एतत् धनुःखण्डम् एतदिति हस्तेन निर्देशः पुरस्तात् अग्रे वल्मीकाग्रात् वामलूरविवरात् (वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकमित्यमरः।) प्रभवति आविर्भवति येन धनुःखण्डेन ते तव श्यामं वपुः स्फुरितरुचिना उज्ज्वल कान्तिना बर्हेण पिच्छेन (पिच्छबर्हे नपुंसके इत्यमरः।) गोपवेशस्य विष्णोः गोपालस्य कृष्णस्य श्यामं वपुरिव अतितरां कान्तिं शोभाम् आपत्स्यते प्राप्स्यते ॥ १५ ॥

त्वयीति। कृषेः हलकर्म्मणः फलं शस्यं त्वयि (अधिकरणविवक्षायां सप्तमी।) आयत्तम् अधीनम् (अधीना निघ्न आयत्त इत्यमरः।) इति हेतोः प्रीत्या स्निग्धैः अकृत्रिमप्रेमार्द्रैः इत्यर्थः भ्रूविलासानां भ्रूविकाराणाम् अनभिज्ञैः पामरत्वात् इति शेषः जनपदवधूनां पल्लीयोषितां लोचनैः पीयमानः सादरं वीक्ष्यमाणः सन् मालं मालाख्यं क्षेत्रं शैलप्रायम् उन्नतं स्थलम् (मालमुन्नतभूतलमित्युत्पलः।) सद्यः तत्कालमेव सीरैः हलैः उत्कष-

सद्यः सीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं
किञ्चित्पश्चाद् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥१६॥
त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना
वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।

षेण कर्षणेन सुरभि घ्राणतर्पणं यथा तथा आरुह्य तत्र अभिव्रुष्य इत्यर्थः (सुरभिर्घ्राणतर्पणं इत्यमरः ।)किञ्चित् पश्चात् लघुगतिः तत्र निर्वृष्टत्वात् क्षिप्रगमनः सन् (लघु क्षिप्रमरं द्रुतमित्यमरः ।) भूयः पुनरपि उत्तरेणैव उत्तर-मार्गेणैव व्रज गच्छ । (प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया ।)यथा कश्चित् बहुवल्लभः पतिः कुत्रचित् क्षेत्रे कलत्रे गूढं विहृत्य (क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकल-त्रयोरिति विश्वः ।) दाक्षिण्यभङ्गभयात् नीचमार्गेण निर्गत्य पुनः सर्वाध्यक्षं सञ्चरति तद्वत् इति ध्वनिः ॥ १६ ॥

त्वामिति । आम्राः चूताः कूटेषु शिखरेषु यस्य सः आम्रकूटो नाम सानुमान् पर्वतः (आम्रश्चूतो रसालो ऽसाविति कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गमिति च अमरः ।) आसारो धारावृष्टिः (धारासम्पात आसार इत्यमरः ।) तेन प्रशमितो वनोपप्लवो दावाग्निर्येन तं कृतोपकारम् इत्यर्थः अध्वश्रमेण परिगतं व्याप्तं त्वां साधु सम्यक् मूर्ध्ना वक्ष्यति वोढा (वहेर्लृट् ।) तथाहि क्षुद्रः कृपणोऽपि (क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे नृशंसे इति यादवः ।) संश्रयाय

न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः॥१७॥
छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रै-
स्त्वय्यारूढ़े शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे ।

सम्श्रयणाय मित्रे सुहृदि (अथ मित्रं सखा सुहृदित्यमरः ।) प्राप्ते आगते सति प्रथमसुकृतापेक्षया पूर्वोपकारपर्य्यालोचनया विमुखो न भवति यः तथा तेन प्रकारेण उच्चैः उन्नतः सः आम्रकूटः किं पुनः विमुखो न भवतीति किमु वक्तव्यम् इत्यर्थः । एतेन प्रथमावसथे सौख्यलाभात् ते कार्य्यसिद्धिरस्तीति सूचितम् तदुक्तं निमित्तनिदाने प्रथमावसथे यस्य सौख्यं तस्याखिलेऽध्वनि । शिवं भवति यात्रायामन्यथा त्वशुभं ध्रुवमिति ॥ १७ ॥

छन्नेति । हे मेघ परिणतैः परिपक्वैः फलैः द्योतन्ते इति तथोक्तैः आषाढ़े वनचूताः फलन्ति पच्यन्ते च मेघवातेन इत्याशयः काननाम्रैः वनचूतैः छन्नोपान्तः आवृतपार्श्वः अचलः आम्रकूटाद्रिः स्निग्धवेणीसवर्णे मसृणकेशबन्धच्छाये श्यामवर्णे इत्यर्थः (वेणी तु केशबन्धे जलसुताविति यादवः ।) त्वयि शिखरं शृङ्गम् आरूढ़े सति (यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सप्तमी ।) मध्ये श्यामः शेषे मध्यात् अन्यत्र विस्तारे परितः पाण्डुः हरिणः (हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरित्यमरः ।) भुवः स्तनः इव

नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां
मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः॥१८॥
अध्वक्लान्तं प्रतिमुखगतं सानुमानाम्रकूट-
स्तुङ्गेन त्वां जलदशिरसा वक्ष्यति श्लाघमानः।
आसारेण त्वमपि शमयेस्तस्य नैदाघमग्निं
सद्भावार्द्रः फलति नचिरेणोपकारो महत्सु॥ ० ॥
स्थित्वा तस्मिन् वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्त्तं
तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः।

अमरमिथुनानां खेचराणाम् इति भावः प्रेक्षणीयां दर्श-
नीयाम् अवस्थां नूनं यास्यति। मिथुनग्रहणं कामिना-
मेव स्तनत्वेन उत्प्रेक्षा सम्भवतीति कृतम्। यथा परि-
श्रान्तः कश्चित् कामी कामिनीनां कुचकलशे विश्रान्तः
सन् स्वपिति तद्वत् भवानपि भुवो नायिकायाः स्तने इति
ध्वनिः॥ १८॥

स्थित्वेति। हे मेघ वने चरन्ति इति वनचराः
(तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलग्रहणाल्लुग् भवति।)
तेषां वधूभिः भुक्ताः कुञ्जाः लतागृहाः यत्र तस्मिन्
(निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे इत्यमरः।)
तत्र ते नयनविनोदोऽस्ति इत्यर्थः तस्मिन् आम्रकूटे
मुहूर्त्तम् अल्पकालं न तु चिरं स्वकार्य्यविरोधात् इति भावः

रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥१९॥
तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-
र्जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।

(मुहूर्त्तमल्पकाले स्य द्वटिकाद्वितयेऽपि चेति शब्दार्णवे ।) स्थित्वा विश्रम्य तोयोत्सर्गेण त्वामासारेत्युक्तवर्षणेन द्रुततरगतिः लाघवात् हेतोः अतिक्षिप्रगमनः सन् तस्मात् आम्रकूटात् परम् अनन्तरं तत्परं वर्त्म मार्गं तीर्णः अतिक्रान्तः उपलैः पाषाणैः विषमे विन्ध्यस्य अद्रेः पादे प्रत्यन्तपर्वते (पादाः प्रत्यन्तपर्वता इत्यमरः ।) विशीर्णां समन्ततो विसृमराम् एतेन कस्याश्चित् कामुक्याः प्रियतमचरणपातोऽपि ध्वन्यते रेवां नर्म्मदाम् (रेवा तु नर्म्मदा सोमोद्भवा मेखलकन्यकेत्यमरः ।) गजस्य अङ्गे शरीरे भक्तयो रचनाः रेखाः इति यावत् (भक्तिर्निषेवणे भागे रचनायामिति शब्दार्णवे ।) तासां छेदैः भङ्गिभिः विरचितां भूतिं शृङ्गारमिव भसितमिव वा (भूतिर्मातङ्गशृङ्गारे जातौ भस्मनि सम्पदीति विश्वः ।)द्रक्ष्यसि अयमपि महांस्ते नयनकौतुकलाभ इति भावः ॥ १९ ॥

तस्या इति । हे मेघ वान्तवृष्टिः उद्गीर्णवर्षः सन् कृतवमनस्य व्यज्यते तिक्तैः सुगन्धिभिः तिक्तरसवद्भिश्च (तिक्तो रसे सुगन्धौ चेति विश्वः ।) वनगजमदैः वासितं

अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वां
रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय॥२०॥
नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्द्धरूढै-
राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम्।

सुरभितं भावितञ्च हिमवद्विन्ध्यमलया गजानां प्रभवाः इति विन्ध्यस्य गजप्रभवत्वात् इति भावः जम्बूकुञ्जैः प्रतिहतरयं प्रतिबद्धवेगं सुखपेयम् इत्यर्थः एतेन लघुत्वं कषायभावना च व्यज्यते तस्याः रेवायाः तोयम् आदाय गच्छेः व्रज। हे घन मेघ अन्तः सारो बलं यस्य तं त्वाम् अनिलः आकाशवायुः शरीरस्थश्च गम्यते तुलयितुं न शक्ष्यति शक्तो न भविष्यति तथाहि रिक्तः अन्तःसारशून्यः सर्वोऽपि लघुः भवति प्रकम्प्यो भवति इत्यर्थः पूर्णता सारवत्ता गौरवाय अप्रकम्प्यत्वाय भवति इत्यर्थः। अय-मत्र ध्वनिः आदौ वमनशोधितस्य पुंसः पश्चात् श्लेष्मशो-षणाय लघुतिक्तकषायापाम्बुनात् लब्धबलस्य वातप्रकोपो न स्यादिति यथाह वाह्नटः कषायाश्चाहिमास्तस्य विशुद्धौ श्लेष्मणो हिताः। किमु तिक्ताः कषाया वा ये निसर्गात्क-फापहाः। कृतशुद्धेः क्रमात्पीतपेयादेः पथ्यभोजिनः। वातादिभिर्न बाधा स्यादिन्द्रियैरिव योगिन इति॥ २०॥

नीपमिति। सारङ्गाः मतङ्गजाः कुरङ्गाः वा (सारङ्गश्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे इति विश्वः।) अर्द्धरूढैः

जग्ध्वारण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाघ्राय चोर्व्याः
सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम्॥२१॥
अम्भोविन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान् वीक्षमाणाः
श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो वलाकाः।

एकदेशोद्गतैः केशरैः किञ्जल्कैः हरितं पालाशवर्णम् (पालाशो हरितो हरिदित्यमरः।) कपिशं श्यावनवर्णम् (श्यावः स्यात्कपिश इत्यमरः।) हरितं च तत् कपिशं च हरितकपिशम् (वर्णो वर्णेनेति समासः।) नीपं स्थलकदम्बकुसुमम् (अथ स्थलकदम्बके। नीपः स्यादिति शब्दार्णवे।) दृष्ट्वा संप्रेक्ष्य विदित्वा इति यावत् तथा कच्छेषु अनूपेषु अनुकच्छम् (अव्ययं विभक्तीत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविध इत्यमरः।) आविर्भूताः प्रथमाः प्रथमोत्पन्नाः मुकुलाः यासां ताः कन्दलीः भूमिकदलीः द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदल्यपीति शब्दार्णवे।) जग्ध्वा भक्षयित्वा (अदो जग्धिरिति जग्धादेशः।) अरण्येषु अधिकसुरभिम् अतिघ्राणतर्पणम् (दग्धारण्येष्विति पाठे दग्धमित्यधिकविशेषणम् अर्थवशात् कन्दलीश्च दृष्ट्वा इत्यन्वयो द्रष्टव्यः।) उर्व्याः भूमेः गन्धम् आघ्राय जललवमुचा मेघस्य ते तव मार्गं सूचयिष्यन्ति अनुमापयिष्यन्ति। यत्र यत्र वृष्टिकार्य्यं नीपकुसुमादिकं दृश्यते तत्र तत्र त्वया वृष्टम् इत्यनुमीयते इत्यर्थः॥ २१॥

त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसम्भ्रमालिङ्गितानि॥२२॥
उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः
कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

अम्भ इति । प्रक्षिप्तमपि व्याख्यायते । अम्भो विन्दूनां सर्वं वर्षोद्विन्दूनां ग्रहणेसर्वं सहापतितमम्बु न चातकस्य हितमिति शास्त्रात् भूस्पृष्टोदकस्य तेषां रोगहेतुत्वात् अन्तराले एव स्तोकाने चतुरांश्चातकान् वीक्षमाणाः कौतुकात् पश्यन्तः श्रेणीभूताः बद्धपङ्क्तीः । (अभूततद्भावे च्विः ।) वलाकाः वकपङ्क्तीः परिगणनया एका द्वे तिस्र इति संख्यानेन निर्दिशन्तो हस्तेन दर्शयन्तः सिद्धाः स्तनितसमये त्वद्गर्जितकाले सोत्कम्पानि उत्कम्पपूर्वकाणि प्रियसचरीणां सम्भ्रमेणालिङ्गितानि आसाद्य स्वयं ग्रहणात्मिपसुखमनुभूयेत्यर्थः । त्वां मानयिष्यन्ति त्वन्निमित्तत्वात् सुखलाभस्येति भावः ॥ २२ ॥

उत्पश्यामीति । हे सखे मेघ मत्प्रियार्थं यथा तथा द्रुतं क्षिप्रम् (लघु क्षिप्रमरं द्रुतमित्यमरः ।) यियासोः यातुमिच्छोरपि (यातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ।) ते तव ककुभैः कुटजकुसुमैः सुरभौ सुगन्धिनि (ककुभः कुटजेऽर्जुने इति शब्दार्णवे ।) पर्वते पर्वते प्रतिपर्वतम् (वीप्सायां द्विरुक्तिः ।) कालक्षेपं कालविलम्बम् (क्षेपो विलम्बे

शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः
प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत्॥२३॥
पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नै-
र्नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ।

निद्रायामिति विश्वः) उत्पश्यामि उत्प्रेक्षे। विलम्ब-हेतुं दर्शयन् आशुगमनं प्रार्थयते शुक्लेति सज-लानि सानन्दवाष्पाणि नयनानि येषां तैः शुक्लापाङ्गैः मयूरैः (मयूरो बर्हिणो बर्ही शुक्लापाङ्गः शिखावल इति यादवः ।) केकाः स्ववाणीः (केका वाणी मयूरस्येत्यमरः । स्वागतीकृत्य स्वागतवचनीकृत्य प्रत्युद्यातः प्रत्युद्गतः कृतातिथ्यः इत्यर्थः भवान् कथमपि यथाकथञ्चित् आशु गन्तुं व्यवस्येत् उद्युञ्जीत (प्रार्थने लिङ्। शेषे प्रथम इति प्रथमपुरुषः शेषश्चायं भवच्छब्दो युष्मदस्मच्छब्द-व्यतिरेकात् ।) स्वागतीकृत्य केकाः इत्यत्र केकासु आरोप्य-माणस्य स्वागतवचनस्य प्रकृतप्रत्युद्गमनोपयोगात् परिणा-मालङ्कारः तदुक्तम् अलङ्कारसर्वस्वे आरोप्यमाणस्य प्रकृतो-पयोगित्वे परिणाम इति ॥ २३ ॥

पाण्डुच्छायेति । हे मेघ त्वयि आसन्ने सन्निकृष्टे सति दशार्णाः नाम जनपदाः सूचिभिन्नैः सूचिषु मुकुला-ग्रेषु भिन्नैः विकसितैः (मुकुलाग्रेषु सूचिः स्यादिति शब्दार्णवे ।) केतकैः केतकीकुसुमैः पाण्डुच्छायाः हरि-

त्वय्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः
सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः॥२४॥
तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं
गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा।

सवर्णाः उपवनानां वृतयः कण्टकशाखावरणाः येषु ते तथोक्ताः (प्राकारो वरणः सालः प्राचीरं प्रान्ततो वृतिरित्यमरः।) तथा गृहबलिभुजां काकादिग्रामपक्षिणां नीडारम्भैः कुलायनिर्माणैः (कुलायो नीडमस्त्रियामित्यमरः।) चित्यायाः इमानि चैत्यानि रथ्यावृक्षाः (चैत्यमायतने बुद्धवन्द्ये चोद्देशपादपे इति विश्वः।) आकुलानि सङ्कीर्णानि ग्रामेषु चैत्यानि येषु ते तथोक्ताः तथा परिणतैः पक्वैः फलैः श्यामानि यानि जम्बूवनानि तैः अन्ताः रम्याः (मृतावववसिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यते इति शब्दार्णवे।) तथा कतिपयेषु एव दिनेषु स्थायिनो हंसाः येषु ते तथोक्ताः एवंविधाः सम्पत्स्यन्ते भविष्यन्ति। (पाटायुवतिस्तोककतिपयेत्यादिना कतिपयशब्दस्योत्तरपदत्वेऽपि न तच्छब्दस्योत्तरत्वमस्ति अस्य शास्त्रस्य प्रायिकत्वात्॥ २४॥

तेषामिति। दिक्षु प्रथितं प्रसिद्ध विदिशा इति लक्षणं नामधेयं यस्याः ताम् (लक्षणं नाम्नि चिह्ने चेति विश्वः।) तेषां दशार्णानां सम्बन्धिनीं धीयन्तेऽस्यामिति धानी

तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मात्
सभ्रूभङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्म्मि ॥२५॥
नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-
स्त्वत्सम्पर्कात् पुलकितमिव प्रौढ़पुष्पैः कदम्बैः ।

(कालाधिकरणयोश्चेति ल्युट् ।) राज्ञां धानी राजधानी (कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यात् समासः ।) तां प्रधाननगरीम् (प्रधाननगरी राज्ञां राजधानीति कथ्यते इति शब्दार्णवे ।) गत्वा प्राप्य सद्यः कामुकत्वस्य विलासितायाः (विलासी कामुकः कामी स्त्रीपरो रति-लम्पट इति शब्दार्णवे) अविकलं समग्रं फलं प्रयोजनं लब्धा लप्स्यते त्वया इति शेषः (कर्म्मणि लुट् ।) कुतः यस्मात् कारणात् स्वादु मधुरं चलाः ऊर्म्मयो यस्य तत् चलोर्म्मि तरङ्गितं वेत्रवत्याः नाम नद्याः पयः सभ्रूभङ्गं भ्रूकुटियुक्तं दशनपीडया इति भावः मुखम् इव अधरम् इव इत्यर्थः तीरोपान्ते तटप्रान्ते यत् स्तनितं गर्जितं तेन सुभगं यथा तथा स्तनितशब्देन मणितमपि ध्वन्यते (ऊर्द्ध्व-मुच्चलितकण्ठनासिकं हुङ्कृतं स्तनितमल्पघोषवदिति लक्ष-णात् ।) पास्यसि (पिबतेर्लुट् ।) कामिनामधरास्वादः सुरतादतिरिच्यते इति भावः ॥ २५ ॥

नीचैरिति । हे मेघ तत्र विदिशासमीपे विश्रामः विरमः खेदापनयः (भावार्थे घञ्प्रत्ययः ।) तस्य हेतोः

यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-
मुद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि॥२६॥

विश्रामकारणात् विश्रामार्थम् इत्यर्थः (षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठी । विश्रामेत्यत्र नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेरिति पाणिनीये वृद्धिप्रतिषेधेऽपि विश्रामो वेति चन्द्रव्याकरणे विकल्पेन वृद्धिविधानाद्रूपसिद्धिः ।) प्रौढ़पुष्पैः प्रबुद्धकुसुमैः कदम्बैः नीपवृक्षैः त्वत्सम्पर्कात् तव सङ्गात् पुलकाः अस्य जाताः पुलकितमिव सञ्जातपुलकमिव स्थितम् (तारकादित्वादितच्प्रत्ययः ।) नीचैरिति आख्या यस्य तं नीचैराख्यं गिरिम् अधिवसेः गिरौ वसेः इत्यर्थः (उपान्वध्याङ् वस इति कर्मत्वम् ।) यो नीचैर्गिरिः पण्याः क्रेयाः स्त्रियः पण्य स्त्रियः वेश्याः (वारस्त्री गणिका वेश्या पण्यस्त्री रूपजीविनीति शब्दार्णवे ।) तासां रतिषु यः परिमलो गन्धविशेषः (विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे इत्यमरः ।) तम् उद्गिरन्ति आविर्भावयन्ति इति तथोक्तानि तैः शिलावेश्मभिः कन्दरैः नागराणां पौराणाम् उद्दामानि उत्कटानि यौवनानि प्रथयति प्रकटयति । उत्कटयौवनाः क्वचित् अनुरक्ताः वाराङ्गनाः विस्रब्धविहाराकाङ्क्षिणो मातादिभयात् निशीथसमये कञ्चन विविक्तं देशम् आश्रित्य रमयन्ति तच्चात्र बहुलमस्तीति प्रसिद्धिः । अत्र उद्गारशब्दो गौणार्थत्वात् न जुगुप्सावहः प्रत्युतकाव्यस्य अतिशोभाकर एव तदुक्तं दण्डिना।

विश्रान्तः सन् व्रज वननदीतीरजातानि सिञ्च-
न्नुद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि ।
गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां
छायादानात् क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥२७॥

निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम्। अतिसुन्दर-मन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते इति ॥ २६ ॥

विश्रान्त इति । विश्रान्तः सन् तत्र नीचैर्गिरौ विनोताध्वश्रमः सन् अथ विश्रान्तेरनन्तरं वने अरण्ये याः नद्यः तासां तीरेषु जातानि स्वयं रूढानि अकृत्रिमाणि इत्यर्थः (नदनदीति पाठे पुमान् स्त्रियेत्येकशेषो दुर्वारः ।) उद्यानानाम् आरामाणां सम्बन्धीनि यूथिकाजालकानि मागधीकुसुममुकुलानि (अथ मागधी गणिका यूथिकेत्यमरः । कोरकजालककलिकाकुड्मलमुकुलानि तुल्यानीति हलायुधः ।) नवजलकणैः सिञ्चन् आर्द्रीं कुर्वन् (अत्र सिञ्चतेरार्द्रीकरणार्थत्वात् द्रवद्रव्यस्य करणत्वं यत्र तु क्षरणम् अर्थः तत्र द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वम् यथा रेतः सिक्ता कुमारीषु सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचीत्येवमादि । एवं किरतीत्यादीनामपि रजः किरति मारुतः अवाकिरन् वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषित इत्यादिष्वर्थभेदाश्रयणेन रजोलाजादीनां कर्मत्वकरणत्वे गमयितव्ये ।) तथा गण्डयोः कपोलयोः स्वेदस्य अपनयनेन प्रमार्जनेन या

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्म भूरुज्जयिन्याः ।
विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां
लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि॥२८

रुजा पीडा (भिदादित्यादङ्प्रत्ययः।) तया क्लान्तानि म्लानानि कर्णोत्पलानि येषां तेषां पुष्पाणि लुनन्तीति पुष्पलाव्यः पुष्पावचायिकाः स्त्रियः (कर्म्मण्यण्। टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्।) तासां मुखानि तेषां छायायाः अनातपस्य दानात् कान्तिदानञ्च ध्वन्यते (छाया सूर्य्यप्रिया कान्तिः प्रातिविम्बमनातप इत्यमरः।) कामुकदर्शनात् कामिनीनां सुखविकाशो भवति इति भावः क्षणं परिचितः क्षणं संसृष्टः सन् न तु चिरं व्रज गच्छ॥ २७ ॥

वक्र इति। उत्तराशाम् उदीचीं दिशं प्रति प्रस्थितस्य भवतः पन्थाः उज्जयिनीमार्गः वक्रो यदपि दूरो यद्यपि इत्यर्थः (विन्ध्यात् उत्तरवाहिन्याः निर्विन्ध्यायाः प्रागभागे कियत्यपि दूरे स्थिता उज्जयिनी उत्तरपथस्तु निर्विन्ध्यायाः प्रश्चिमे इति वक्रत्वम्) तथापि उज्जयिन्याः विशालानगरस्य (विशालोज्जयिनी समेत्युत्पलः।)सौधानाम् उत्सङ्गेषु उपरिभागेषु प्रणयः परिचयः (प्रणयः स्यात् परिचये याञ्चायां सौहृदेऽपि चेति यादवः।) तस्य

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः
संसर्पन्त्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्त्तनाभेः ।

विमुखः पराङ्मुखो मास्म भूः न भव इत्यर्थः (स्मोत्तरे लङ्चेति चकारादाशीरर्थे लुङ् । न माङ्योगे इत्यडागमप्रतिषेधः ।) तत्र उज्जयिन्यां विद्युद्दाम्नां विद्युल्लतानां स्फुरितेभ्यः स्फुरणेभ्यः चकितैः भीतैः लोलापाङ्गैः चञ्चलकटाक्षैः पौराङ्गनानां लोचनैः न रमसे यदि तर्हि त्वं वञ्चितः प्रतारितः असि जन्मवैफल्यं भवेत् इत्यर्थः ॥२८॥

सम्प्रत्युज्जयिनीं गच्छतस्तस्य मध्ये मार्गं निर्विन्ध्यासम्बन्धमाह वीचीति । हे सखे पथि उज्जयिनीपथे वीचिक्षोभेण तरङ्गचलनेन स्तनितानां मुखराणाम (कर्त्तरि क्तः ।) विहगानां हंसानां श्रेणिः पङ्क्तिरेव काञ्चीगुणो यस्याः तस्याः स्खलितेन उपलस्खलनेन मदस्खलितेन च सुभगं यथा तथा संसर्पन्त्याः प्रवहन्त्याः गच्छन्त्याश्च तथा दर्शिता प्रकटिता आवर्त्तः अम्भसां भ्रम एव नाभिर्यया (स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रम इत्यमरः ।) निष्क्रान्ता विन्ध्यात् निर्विन्ध्या नाम नदी (निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति समासः । द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादिना परवल्लिङ्गताप्रतिषेधः ।) तस्याः नद्याः सन्निपत्य सङ्गत्य रसो जलम् अभ्यन्तरे यस्य सः अन्यत्र रसेन शृङ्गारेण अभ्यन्तरः अन्तरङ्गो भव सर्वथा तस्याः रसम् अनुभव

निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः सन्निपत्य
स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु॥२८॥
वेणीभूतप्रतनुसलिलासावतीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः।

इत्यर्थः (शृङ्गारादौ जले वीर्य्ये सुवर्णे विषशुक्रयोः। तिक्तादावमृते चैव निर्य्यासे पारदे ध्वनौ। आस्वादे च रसं प्राहुरिति शब्दार्णवे।) ननु तत्प्रार्थनामन्तरेण कथं तत्रानुभवो युज्यते इत्यत आह स्त्रीणामिति स्त्रीणां प्रियेषु विभ्रमो विलास एव आद्यं प्रणयवचनं प्रार्थनावाक्यं हि स्त्रीणामेष स्वभावो यत् विलासैरेव रागप्रकाशनं ननु कण्ठत इति विभ्रमश्चात्र नाभिसन्दर्शनादिः उक्त एव॥२८॥

निर्विन्ध्याया विरहावस्थां वर्णयन् तन्निराकरणं प्रार्थ-यते वेणीति। अवेणी वेणीभूतं वेण्याकारं प्रतनु स्तोकञ्च सलिलं यस्याः सा तथोक्ता वेणीभूतकेशपाशा इति च ध्वन्यते रुहन्ति इति रुहाः (इगुपधलक्षणः कः।) तटयोः रुहाः ये तरवः तेभ्यः भ्रश्यन्ति इति तथोक्तैः जीर्णपर्णैः शुष्कपत्रैः पाण्डुच्छाया पाण्डुवर्णा अतएव हे सुभग विरहावस्थया पूर्वोक्तप्रकारया करणेन अतीतस्य एतावन्तं कालम् अतीत्य गतस्य प्रोषितस्य इत्यर्थः ते नव सौभाग्यं सुभ-गत्वम् (हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिः।) व्यञ्जयन्ती प्रकाशयन्ती स खलु सुभगो यम् अङ्गनाः काम-

सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः॥३०॥
प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्
पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम्।

यन्ते इति भावः असौ पूर्वोक्ता सिन्धुः नदी निर्विन्ध्या (स्त्री नद्यां ना नदे सिन्धुर्देशभेदेऽम्बुधौ गजे इति वैजयन्ती।) येन विधिना व्यापारेण कार्श्यं त्यजति सः विधिः त्वया एव उपपाद्यः कर्त्तव्यः इत्यर्थः स च विधिः एकव दृष्टिः अन्यत्र सम्भोगः तदभावनिबन्धनत्वात् कार्श्यस्य इति भावः। इयं पञ्चमी मदनावस्था तदुक्तं रतिरहस्ये नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः। निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः। उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युरिति। तामतीतस्येति पाठमाश्रित्य सिन्धु नाम नद्यन्तरमिति व्याख्यानं तु सिन्धुर्नाम कश्चित् नदः कश्मीरदेशे स्थितः नदी तु कुत्रापि नास्तीत्युपेक्ष्यमित्याचक्षते॥ ३०॥

प्राप्येति। विदन्ति इति विदाः (इगुपधलक्षणः कः।) आकसो वेदस्थानस्य विदाः कोविदाः (आकारलोपः पृषोदरादित्वात् साधुः) उदयनस्य वत्सराजस्य कथानां वासवदत्ताहरणाद्यद्भुतोपाख्यानानां कोविदाः तत्त्वज्ञाः ग्रामेषु ये वृद्धाः ते सन्ति येषु तान् अवन्तीन्

स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत् खण्डमेकम् ॥३१

हारांस्तारांस्तरलगुटिकान् कोटिशः शङ्खशुक्तीः
शष्पश्यामान्मरकतमणीनुन्मयूखप्ररोहान् ।
दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान् विद्रुमाणाञ्च भङ्गान्
संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ॥०॥

तन्नामजनपदान् प्राप्य तत्र पूर्वोद्दिष्टां पूर्वोक्तां सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्म भूरुज्जयिन्याः इत्युक्तां श्रीविशालां सम्पत्तिमहतीम् । शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते इति शाश्वतः ।) विशालां पुरीम् उज्जयिनीम् अनुसर व्रज कथमिव स्थितां सुचरितफले पुण्यफले स्वर्गोपभोगलक्षणे स्वल्पीभूते अल्पावशिष्टे सति इत्यर्थः गां भूमिं गतानाम् (गौरिला कुम्भिनी चमेत्यमरः ।) पुनरपि भूलोकगतानाम् इत्यर्थः स्वर्गिणां स्वर्गवतां जनानां शेषैः भुक्तशेषैः पुण्यैः सुकृतैः हृतम् आनीतम् स्वर्गार्थानुष्ठितकर्मशेषाणां स्वर्गदानावश्यम्भावात् इति भावः कान्तिरस्य अस्तीति कान्तिमत् उज्ज्वलं सारभूतम् इत्यर्थः एकं मुख्यात् अन्यत् (एके मुख्यान्यकेवला इत्यमरः ।) दिवः स्वर्गस्य खण्डमिव स्थिताम् इत्युत्प्रेक्षा । एतेन अतिक्रान्तसकलभूलोकनगरसौभाग्यसारत्वम् उज्जयिन्या व्यज्यते ॥ ३१ ॥

प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जह्रे
हैमं तालद्रुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः ।
अत्रोद्भ्रान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाट्य दर्पा-
दित्यागन्तून् रमयति जनो यत्र बन्धूनभिज्ञः ॥०॥
पत्रश्यामा दिनकरहयस्पर्द्धिनो यत्र वाहाः
शैलोदग्रास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदात् ।
योधाग्रण्यः प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थिवांसः
प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासव्रणाङ्कैः ॥०॥
दीर्घी कुर्वन् पटु मदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।

दीर्घीकुर्वन्निति । यत्र विशालायां प्रत्यूषेषु अहर्मुखेषु (प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमित्यमरः ।) पटु प्रस्फुटं मदकलं मदेन अव्यक्तमधुरम (ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कल इत्यमरः ।) सारसानां पक्षिविशेषाणाम् (सारसो मैथुनी कामी गोनर्द्दः पुष्कराह्वय इति यादवः ।) यद्वा सारसानां हंसानाम् । (चक्राङ्गः सारसो हंस इति शब्दार्णवे ।) कूजितं रुतं दीर्घी कुर्वन् सन्तानयन् इत्यर्थः यावद्वातं शब्दानुवृत्तेरिति भावः । एतेन प्रियतमः स्वचाटुवाक्यानुसारि क्रीडापक्षिकूजितम् अवच्छिन्नीकुर्वन् इति च गम्यते स्फुटितानां विकसितानां कमलानाम् आमोदेन परिमलेन सह या मैत्री संसर्गः तेन कषायः सुरभिः (रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री

यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥३२ ॥
जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपै-
र्बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः ।

निर्ह्रासे सौरभे रसे इति यादवः ।) अन्यत्र विमर्दगन्धौ इत्यर्थः (विमर्द्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे । आमोदः सोऽतिनिर्हारीत्यमरः ।) अङ्गानुकूलो मान्द्यात् सुखस्पर्शः अन्यत्र गाढालिङ्गनदत्तगात्रसंवाहनः इत्यर्थः (भवभूतिना च उक्तम् अशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानीति । संवाहन्तो च सुरतश्रान्ताः प्रियैर्युवतयः एतत् कविरेव वक्ष्यति सम्भोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानामिति ।) शिप्रा नाम काचित् तत्रत्या नदी तस्याः वातः शिप्रावातः शिप्राग्रहणं शैत्यद्योतनार्थं प्रार्थना सुरतस्य याञ्चा तत्र चाटूनि करोतीति तथोक्तः पुनः सुरतार्थं प्रियवचनप्रयोक्ता इत्यर्थः । (कर्म्मण्यण् प्रत्ययः ।) प्रियतमः वल्लभः इव स्त्रीणां सुरतग्लानिं सम्भोगखेदं हरति नुदति चाटूक्तिभिर्विस्मृत-पूर्वखेदाः स्त्रियः प्रियतमप्रार्थनां सफलयन्ति इति भावः । प्रार्थनाचाटुकार इत्यत्र खण्डितनायिका अनुनीतेति व्याख्याने सुरतग्लानिहरणं न सम्भवति तस्याः पूर्वं सुरताभावात् पश्चात्तनसुरतग्लानिहरणं तु नेदानीन्तनको-पशमनार्थचाटुवचनसाध्यमित्युपेक्षैवोचिता विवेकिनाम् । ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायितेति दशरूपके ॥ ३१ ॥

हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखेदं नयेथा
लक्ष्मीं पश्यन् ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥३३॥
भर्त्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य।

जालोद्गीर्णैरिति। जालोद्गीर्णैः गवाक्षमार्गनिर्गतैः (जालं गवाक्षे आनाये जालके कपटे गणे इति यादवः।) केशसंस्कारधूपैः वनिताकेशवासनार्थैः गन्धद्रव्यधूपैः इत्यर्थः (अत्र संस्कारधूपयोः तादर्थ्येऽपि यूपदार्वादिवत् प्रकृति-विकारत्वाभावात् अश्वघासादिवत् षष्ठीसमासो न चतुर्थी-समासः।) उपचितवपुः परिपुष्टशरीरः बन्धौ बन्धुरिति वा प्रीत्या भवनशिखिभिः गृहमयूरैः दत्तः नृत्यम् एव उपहारः उपायनं यस्मै स तथोक्तः (उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोप-देत्यमरः।) कुसुमैः सुरभिषु सुगन्धिषु ललितवनिताः सुन्दर-स्त्रियः (ललितं त्रिषु सुन्दरमिति शब्दार्णवे।) तासां पादरागेण लाक्षारसेन अङ्कितेषु चिह्नितेषु हर्म्येषु धनिक-भवनेषु अस्याः उज्जयिन्याः लक्ष्मीं पश्यन् अध्वना अध्वगम-नेन खेदं क्लेशं नयेथाः अपनय॥ ३२॥

भर्त्तुरिति। भर्त्तुः स्वामिनः नीलकण्ठस्य भगवतः कण्ठस्येव छविर्यस्य असौ कण्ठच्छविः इति हेतोः गणैः प्रथमैः (गणस्तु गणनायां स्यात् गणेशे प्रमथे चये इति शब्दार्णवे।) सादरं यथा तथा वीक्ष्यमाणः सन् प्रिय-

धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
स्तोयक्रीड़ानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ॥३४॥
अप्यन्यस्मिन् जलधर महाकालमासाद्य काले
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः।

वस्तुसादृश्यात् अतिप्रियत्वं भवेत् इति भावः त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् (तद्धितार्थेत्यादिना समासः।) तस्य गुरोः त्रैलोक्यनाथस्य चण्डीश्वरस्य कात्यायनीवल्लभस्य पुण्यं पावनं धाम महाकालाख्यं स्थानं यायाः गच्छ (विध्यर्थे लिङ्।) श्रेयस्करत्वात् सर्वथा गन्तव्यम् इति भावः (उक्तञ्च स्कान्दे आकाशे तारकं लिङ्गं पाताले हाटकेश्वरम्। मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा कामितमाप्नुयादिति।) न केवलं मुक्तिस्थानमिदं किन्तु विलासस्थानमपीत्याह धूतेति कुवलयरजोगन्धिभिः उत्पल-परागगन्धवद्भिः तोयक्रीड़ासु निरतानाम् आसक्तानां युवतीनां स्नानं स्नानीयं चन्दनादि(करणे ल्युट्। स्नानीयेऽभिषवे स्नानमिति यादवः।) तेन तिक्तैः सुरभिभिः (कटुतिक्त-कषायास्तु सौरभे च प्रकीर्त्तिता इति हलायुधः।) सौगन्ध्यातिशयार्थं विशेषणद्वयम् गन्धवत्याः नाम नद्याः तवत्यायाः मरुद्भिः मारुतैः धूतोद्यानं कम्पितोपवनम् इति धाम्नो विशेषणम् ॥ ३४ ॥

अपीति। हे जलधर महाकालं नाम पूर्वोक्तं चण्डीश्वरस्थानम् अन्यस्मिन् सन्ध्यातिरिक्तेऽपि काले

कुर्वन् सन्ध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया-
मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥ ३५ ॥
पादन्यासैः क्वणितरशनास्तत्र लीलावधूतैः
रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः

आसाद्य प्राप्य ते तव स्थातव्यं त्वया स्थातव्यम् इत्यर्थः (कृत्यानां कर्त्तरि वेति षष्ठी ।) यावत् यावता कालेन भानुः सूर्य्यः नयनविषयं दृष्टिपथम् अत्येति अतिक्रामति आ अस्तमयात् स्थातव्यम् इत्यर्थः (यावत् इत्येतत् अव-धारणार्थे यावत् तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे इत्यमरः ।) किमर्थम् अत आह कुर्वन्निति श्लाघनीयां प्रशस्यां शूलिनः शिवस्य सन्ध्यायां बलिः पूजा तत्र पट-हतां कुर्वन् सम्पादयन् आमन्द्राणाम् ईषद्गम्भीराणां गर्जितानाम् अविकलम् अखण्डं फलं लप्स्यसे प्राप्स्यसि (लभेः कर्त्तरि लृट् ।) महाकालनाथबलिपटहत्वेन विनि-योगात् ते गर्जितसाफल्यं स्यात् इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पादन्यासैरिति । तत्र सन्ध्याकाले पादन्यासैः चरण-निक्षेपैः नृत्याङ्गैः क्वणिताः शब्दायमानाः रशनाः यासां ताः तथोक्ताः (क्वणतेरकर्म्मकत्वात् गत्यर्थाकर्म्मकेत्या-दिना कर्त्तरि क्तः ।) लीलया विलासेन अवधूतैः कम्पितैः रत्नानां कङ्कणमणीनां छायया कान्त्या खचिताः रूषिताः वलयः चामरदण्डाः येषां तैः (वलिश्चामरदण्डे च जरा-विश्लथचर्म्मणीति विश्वः) चामरैः बालव्यजनैः क्लान्त-

वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान् प्राप्य वर्षाग्रविन्दू-
नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान् ॥३६॥
पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः
सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजवापुष्परक्तं दधानः ।

हस्ताः (एतेन दैशिकं नृत्यं सूचितम् तदुक्तं नृत्यसर्वस्वे खड्गकन्दुकवस्त्रादिदण्डिकाचामरस्रजः । वीणाञ्च धृत्वा यत् कुर्य्युर्नृत्यं तत् दैशिकं भवेदिति ।) वेश्याः महाकालनाथम् उपेत्य नृत्यन्त्यो गणिकाः त्वत्तो नखपदेषु नखक्षतेषु सुखान् सुखकरान् (सुखहेतौ सुखे सुखमिति शब्दार्णवे ।) वर्षस्य अग्रविन्दून् प्राप्य त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान् अपाङ्गान् आमोक्ष्यन्ते परैः उपकृताः सत्यः सद्यः प्रत्युपकुर्वन्ति इति भावः । कामिनीदर्शनीयत्वलक्षणं शिवोपासनाफलं सद्यो लप्स्यसे इति ध्वनिः ॥ ३६ ॥

पश्चादिति । पश्चात् सन्ध्याबल्यनन्तरं पशुपतेः शिवस्य नृत्यारम्भे ताण्डवप्रारम्भे प्रतिनवजवापुष्परक्तं प्रत्यग्रजवाकुसुमारुणं सन्ध्यायां भवं सान्ध्यं तेजो दधानः उच्चैः उन्नतं भुजा एव तरवः तेषां वनं मण्डलेन मण्डलाकारेण अभिलीनः अभिव्याप्तः सन् (कर्त्तरि क्तः ।) भवान्या भवपत्न्या (इन्द्रवरुणभवशर्वेत्यादिना ङीष् आनुगागमश्च ।) शान्तः उद्वेगः गजाजिनदर्शनभयं ययोः ते अत एव स्तिमिते निश्चले नयने यस्मिन् कर्म्मणि तत् तथोक्तम्

नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां
शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ॥ ३७॥

उद्वेगस्त्वरिते क्लेशे भये मन्थरगामिनीति शब्दार्णवे।) भक्तिः पूज्येषु अनुरागः (भावार्थे क्तिन्प्रत्ययः।) दृष्टा भक्तिर्यस्य स दृष्टभक्तिः सन् पशुपतेः आर्द्रं शोणिताद्रं यत् नागाजिनं गजचर्म्म (अजिनं चर्म्म कृत्तिः स्त्रीत्यमरः।) तत्र इच्छां हर निवर्त्तय त्वम् एव तत्स्थाने भव इत्यर्थः। गजासुरमर्दनानन्तरं भगवान् महादेवः तदीयम् आर्द्राजिनं भुजमण्डलेन बिभ्रत् ताण्डवं चकार इति प्रसिद्धिः। दृष्टभक्तिरिति कथं रूपसिद्धिः दृष्टशब्दस्य स्त्रियाः पुंवत् इत्यादिना पुंवद्भावस्य दुर्घटत्वात् अपूरणीप्रियादिष्विति निषेधात् भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठादिति तदेतच्चोद्यं दृढभक्तिरिति शब्दम् आश्रित्य प्रतिविहितं गणव्याख्याने दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकं पूर्वपदम् अदार्ढ्यनिवृत्तिमात्रपरत्वे दृढशब्दात् लिङ्गविशेषस्य अनुपकारित्वात् स्त्रीत्वम् अविवक्षितमिति। भोजराजस्तु भक्तौ च कर्म्मसाधनायाम् इत्यनेन सूत्रेण भज्यते सेव्यते इति कर्म्मार्थत्वे भवानीभक्तिरित्यादि भवति भावसाधनायां तु स्थिरभक्तिर्भवान्यामित्यादि भवतीत्याह। तदेत् सर्वं सम्यक् विवेचितं रघुवंशसञ्जीवन्यां दृढभक्तिरितिज्येष्ठे इत्यत्र। तस्मात् दृष्टभक्तिरित्यत्रापि मतभेदेन पूर्वपदस्य स्त्रीत्वेन नपुंसकत्वेन च रूपसिद्धिरस्तीति स्थितम् ॥ ३७॥

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ।
सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीं
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मास्म भूर्विक्लवास्ताः ३८

इत्थं महाकालनाथस्य सेवाप्रकारमभिधाय पुनरपि नगरसञ्चारप्रकारमाह गच्छन्तीनामिति । तत्र उज्जयिन्यां नक्तं रात्रौ रमणवसतिं प्रियभवनं प्रति गच्छन्तीनां योषिताम् अभिसारिकाणाम् इत्यर्थः सूचिभिः भेद्यैः अतिसान्द्रैरित्यर्थः तमोभिः रुद्धालोके निरुद्धदृष्टिप्रसारे नरपतिपथे राजमार्गे कनकस्य निकषः निकष्यतेः इति व्युत्पत्त्या निकषोपलगतरेखा तस्येव स्निग्धं तेजो यस्याः तया (स्निग्धं तु मसृणे सान्द्रे रम्ये क्लीवं तु तेजसीति शब्दार्णवे ।) सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी विद्युत् (तेनैकदिगित्यण् प्रत्ययः ।) तया उर्वीं मार्गं दर्शय किञ्च तोयोत्सर्गस्तनिताभ्यां वृष्टिगर्ज्जिताभ्यां मुखरः शब्दायमानो मास्म भूः कुतः ताः योषितः विक्लवाः भीरवः ततो वृष्टिगर्जिते न कार्य्ये इत्यर्थः । नात्र तोयोत्सर्गसहितं स्तनितमिति विग्रहः विशिष्टस्येव केवलस्तनितस्यापि अनिष्टत्वात् न च द्वन्द्वपक्षे अल्पाच्तरमिति पूर्वनिपातशास्त्रविरोधः लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति सूत्रे विपरीतनिर्द्देशेन पूर्व्वनिपातशास्त्रस्य अनित्यज्ञापनादिति ॥ ३८ ॥

तां कस्याञ्चिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः ।
दृष्टे सूर्य्ये पुनरपि भवान् वाहयेदध्वशेषं
मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥३८॥
तस्मिन् काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु ।

तामिति। चिरं विलसनात् स्फुरणात् खिन्नं विद्युत् एव कलत्रं यस्य स भवान् सुप्ताः पारावताः कलरवाः यस्यां तस्यां विविक्तायाम् इत्यर्थः (पारावतः कलरवः कपोत इत्यमरः।) जनसञ्चारः तत्र असम्भावित एवेति भावः कस्याञ्चित् भवनस्य वलभौ आच्छादने उपरिभागे इत्यर्थः (आच्छादनं स्याद्वलभी गृहाणामिति हलायुधः। तां रात्रिं नीत्वा सूर्य्ये दृष्टे सति उदिते सति इत्यर्थः पुनरपि अध्वशेषं वाहयेत् तथाहि सुहृदां मित्राणाम् अभ्युपेता अङ्गीकृता अर्थस्य प्रयोजनस्य कृत्या क्रिया यैः ते अभ्युपेतसुहृदर्थाः इत्यर्थः (सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः। कृत्या क्रियादेवतयोः कार्य्ये स्त्री कुपिते त्रिष्विति यादवः। क्यपः श चेति चकारात् क्यप्।) न मन्दायन्ते खलु न मन्दाः भवन्ति हि न विलम्बन्ते इत्यर्थः।(लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् इति क्यष् वा क्यष इत्यात्मनेपदम्) ॥३८॥

तस्मिन्निति। तस्मिन् काले पूर्वोक्ते सूर्य्योदयकाले

प्रालेयास्त्रं कमलवदनात्सोऽपि हर्त्तुं नलिन्याः
प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ॥४०॥

प्रणयिभिः प्रियतमैः खण्डितानां योषितां नायिकाविशेषाणाम् (ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायितेति दशरूपके ।) नयनसलिलं शान्तिं नेयं नेतव्यम् (नयतिर्द्विकर्म्मकः ।) अतो हेतोः भानोः वर्त्म आशु शीघ्रं त्यज तस्य आवरको मा भूः इत्यर्थः । विपक्षे अनिष्टमाचष्टे सोऽपि भानुः नलानि अम्बुजानि अस्याः सन्तीति नलिनी पद्मिनी (तृणेऽम्बुजे नलं ना तु राशि नाले तु न स्त्रियामिति शब्दार्णवे ।) तस्याः स्वकान्तायाः कमलं स्वकुसुमम् एव वदनं तस्मात् प्रालेयं हिमम् एव अस्रम् अश्रु प्रहर्त्तुं शमयितुं प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः नलिन्याश्च भर्त्तुर्भानोः देशान्तरे नलिन्यन्तरगमनात् खण्डितात्वम् इत्याशयः ततः त्वयि करान् अंशून् रुणद्धि इति कररुत् (क्विप् ।) तस्मिन् कररुधि सति हस्तरोधिनि सति इति च गम्यते (बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः ।) अनल्पाभ्यसूयः अधिकविद्वेषः स्यात् प्रायेण इच्छाविशेषविघातात् द्वेषो रोषविशेषश्च कामिनाम् इति भावः । किञ्च ब्राह्मणं चार्कमीशानं विष्णुं वा द्वेष्टि यो जनः । श्रेयांसि तस्य नश्यन्ति रौरवञ्च भवेत् ध्रुवमिति निषेधात् कार्य्यहानिश्च इति ध्वनिः ॥ ४० ॥

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने
छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम्।
तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्य्या-
न्मोघीकर्त्तुं चटुलशफरोद्वर्त्तनप्रेक्षितानि॥४१॥
तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं
हृत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम्।

गम्भीराया इति। गम्भीरायाः नाम सरितः उद्दाम-नायिका च ध्वन्यते प्रसन्ने अनुरक्तत्वात् दोषरहिते चेतसि इव प्रसन्ने निर्मले पयसि प्रकृत्या स्वभावेन सुभगः सुन्दरः (सुन्दरेऽधिकभाग्ये च दुर्दिनेतरवासरे। तुरीयांशे श्रीमति च सुभगः इति शब्दार्णवे।) ते तव छाया चासौ आत्मा च सोऽपि प्रतिबिम्बशरीरं वा प्रवेशं लप्स्यते साक्षात् प्रवेशम् अनिच्छोरपि इति भावः तस्मात् छायाद्वारापि प्रवेशावश्यम्भावित्वात् अस्याः गम्भीरायाः कुमुदवत् विश-दानि धवलानि चटुलानि शीघ्राणि शफराणां मीनानाम् उद्वर्त्तनानि उल्लुण्ठितान्येव प्रेक्षितानि अवलोकनानि (त्रिषु स्यात् चटुलं शीघ्रमिति विश्वः।) एतावदेव गम्भी-राया अनुरागलिङ्गम् धैर्य्यात् धार्ष्ट्यात् मोघीकर्त्तुं विफ-लीकर्त्तुं न अर्हसि न अनुरक्ता विप्रलब्धव्या इत्यर्थः। धूर्त्तलक्षणं तु क्लिश्नाति नित्यं गमितां कामिनीमिति सुन्दरः। उपैत्यरक्तां यत्नेन रक्तां धूर्त्तो विमुञ्चतीति॥४१॥

प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः॥४२॥
त्वन्निष्यन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसम्पर्करम्यः
स्रोतोरन्ध्रध्वनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः।

तस्या इति। हे सखे प्राप्ता वानीरशाखा वेतसशाखा येन तत् तथोक्तम् अत एव किञ्चित् ईषत् करधृतं हस्तावलम्बितम् इव स्थितं मुक्तः त्यक्तः रोधः तटम् एव नितम्बः कटिः येन तत् तथोक्तम् (नितम्बः पश्चिमे श्रोणिभागेऽद्रिकटके कटाविति यादवः।) नीलं कृष्णवर्णं तस्याः गम्भीरायाः सलिलम् एव वसनं हृत्वा अपनीय (प्रस्थानसमये प्रेयसीवसनहरणं विरहतापापनोदनार्थम् इति प्रसिद्धम्।) लम्बमानस्य पीतसलिलभरात् लम्बमानस्य अन्यत्र जघनारूढस्य ते तव प्रस्थानं प्रयाणं कथमपि कष्टेण भावि कृच्छ्रत्वे हेतुमाह ज्ञातेति ज्ञातास्वादः अनुभूतरसः कः पुमान् विवृतं प्रकटीकृतं जघनं कटिः तत्पूर्वभागो वा यस्याः ताम् (जघनं स्यात् कटौ पूर्वश्रोणिभागापरांशयोरिति यादवः।) विहातुं त्यक्तुं समर्थः न कोऽपि इत्यर्थः॥ ४२॥

त्वदिति। त्वन्निष्यन्देन तव वृष्ट्या उच्छ्वसितायाः उपबृंहितायाः वसुधायाः भूमेः गन्धस्य सम्पर्केण रम्यः सुरभिः इत्यर्थः (स्रोतःशब्देन इन्द्रियवाचिना तद्विशेषो घ्राणं लक्ष्यते स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये इत्यमरः।)

नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते
शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम्॥४२
तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः ।

स्रोतोरन्ध्रेषु नासाग्रकुहरेषु यत् ध्वनितं शब्दः तेन सुभगं यथा तथा दन्तिभिः गजैः पीयमानः वसुधागन्धलोभात् आघ्रायमाण इत्यर्थः अनेन मान्द्यम् उच्यते काननेषु वनेषु उदुम्बराणां जन्तुफलानाम् (उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धक इत्यमरः ।) परिणमयिता परिपाचयिता (मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः ।) शीतो वायुः देवपूर्वं देवशब्दपूर्वं गिरिं देवगिरिम् इत्यर्थः उपजिगमिषोः उपगन्तुम् इच्छोः (गमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ।) ते तव नीचैः शनैः वास्यति त्वां वीजयिष्यति इत्यर्थ। सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । देवपूर्वं गिरिम् इत्यत्र देवपूर्वत्वं गिरिशब्दस्य नतु संज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञिगतत्वाभावात् अवाच्यवचनं दोषमाहुः आलङ्कारिकाः तदुक्तम् एकावल्यां यदवाच्यस्य वचनमवाच्यवचनं हि तदिति । समाधानं तु देवशब्दविशेषितेन गिरिशब्देन शब्दपरेण मेघोपगमयोग्यो देवगिरिर्लक्ष्यते इति कथञ्चित् सम्पाद्यम् ॥ ४२ ॥

तत्रेति । तत्र देवगिरौ नियता वसतिः यस्य तं नित्यसन्निहितम् इत्यर्थः (पुरा किल तारकाख्यासुरविजयसन्तुष्टसुरप्रार्थनावशात् भगवान् भवानीनन्दनः स्कन्दो नित्यम्

रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना-
मत्यादित्यं हुतवहमुखे सम्भृतं तद्धि तेजः ॥४४॥

अहमिह सह शिवाभ्यां वसामि इत्युक्त्वा तत्र वसति इति प्रसिद्धिः ।) स्कन्दं कुमारं स्वामिनं पुष्पाणां मेघः पुष्पमेघः पुष्पमेघीकृतात्मा कामरूपत्वात् पुष्पवर्षुक मेघीकृतविग्रहः सन् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः पुष्पासारैः पुष्पसम्पातैः (धारासम्पात आसार इत्यमरः ।) भवान् स्वयम् एव स्नपयतु अभिषिञ्चतु स्वयं पूजायाः उत्तमत्वात् इति भावः । (तथा च शम्भुरहस्ये स्वयं यजति चेत् देवमुत्तमा सोदरात्मजैः । मध्यमा याजयेद्भृत्यैरधमा याजनक्रियेति ।) स्कन्दस्य पूज्यत्वसमर्थकम् अर्थान्तरं न्यस्यति रक्षेति तत् भगवान् स्कन्द इत्यर्थः (विधेयप्राधान्यात् नपुंसकनिर्देशः ।) वासवस्य इमाः वासव्यः (तस्येदमित्यण्) तासां वासवीनाम् ऐन्द्रीणां चमूनां सेनानां रक्षा एव हेतुः तस्य रक्षाहेतोः रक्षया कारणेन रक्षार्थम् इत्यर्थः (षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठी ।) नवशशिभृता भगवता चन्द्रशेखरेण वहति इति वहः (पचाद्यच् ।) हुतस्य वहः हुतवहः वह्निः तस्य मुखे सम्भृतं सञ्चितम् आदित्यम् अतिक्रान्तम् अत्यादित्यम् (अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः ।) तेजो हि साक्षात् भगवतो हरस्य एव मूर्त्यन्तरम् इत्यर्थः अतः पूज्यमिति भावः । मुखग्रहणं तु शुद्धत्व सूचनार्थं तदुक्तं

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी-
पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति।
धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्त्तयेथाः॥ ४५॥

ग्रभुरहस्ये गवां पश्चात् द्विजस्याङ्घ्रिर्योगिनां हृत् कवेर्वचः।
परं शुचितमं विद्यान्मुखं स्त्रीवह्निवाजिनामिति॥ ४४॥

ज्योतिरिति। ज्योतिषः तेजसः लेखाः राजयः तासां वलयं मण्डलम् अस्य अस्तीति तथोक्तं गलितं भ्रष्टं नतु लौल्यात् स्वयं छिन्नम् इति भावः यस्य मयूरस्य बर्हं पिच्छम् (पिच्छबर्हे नपुंसके इत्यमरः।) भवानी गौरी पुत्रप्रेम्णा पुत्रस्नेहेन कुवलयस्य दलं पत्रं यत्प्रापि प्रयोगि यथा तथा कर्णे करोति दलेन सह धारयति इत्यर्थः यद्वा दलप्रापि दलभाजि दलार्हे कर्णे करोति (क्विबन्तात् सप्तमी।) दलं परिहृत्य तत्स्थाने बर्हं धत्ते इत्यर्थः। नाथस्तु कुवलयदलक्षेपीति पाठमनुसृत्य क्षेपो निन्दा अपसारणं वेति व्याख्यातवान्। हरशशिरुचा हरशिरश्चन्द्रिकया धौतापाङ्गं स्वतोऽपि शौक्ल्यात् अति-धवलितनेत्रान्तम् (आपाङ्गौ नेत्रयोरन्तावित्यमरः।) पावकस्य अग्नेः अपत्यं पावकिः स्कन्दः (अत इञ् इति इञ्।) तस्य तं पूर्वोक्तं मयूरं पश्चात् पुष्पाभिषेचना-नन्तरम् अद्रेः देवगिरेः कर्त्तुः ग्रहणेन गुहासंक्रमणेन गुरुभिः प्रतिध्वानमहद्भिः इत्यर्थः गर्जितैः नर्त्तयेथाः नृत्यं

आराध्यैनं शरवणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा-
सिद्धद्वन्द्वै र्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः ।
व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्
स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्त्तिम् ॥४६॥

कारयमाद्रङ्गिकभावेन भगवन्तं कुमारम् उपास्स्व इति भावः । नर्त्तयेथा इत्यत्र अणावकर्म्मकाच्चित्तवत्कर्त्तृकादित्यात्मनेपदापवादः निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदं न भवति तस्य न पादम्याङ्यमाङ्यस परिमुहरुचिनृतिवदवस इति प्रतिषेधात् ॥ ४५ ॥

आराध्येति । एनं पूर्वोक्तं शराः वाणतृणानि (शरो वाणे वाणतृणे इति शब्दार्णवे ।) तेषां वनं शरवणम् (प्रनिरन्तः शरेत्यादिना णत्वम् ।) तत्र भवः जन्म यस्य तं शरवणभवं देवं स्कन्दम् (शरजन्मा षडानन इत्यमरः । सप्तम्यां बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनः । अवर्ज्यः अगतिकत्वात् आश्रयणीय इत्यर्थः) आराध्य उपास्य वीणिभिः वीणावद्भिः (व्रीह्यादित्वादिनिः ।) सिद्धद्वन्द्वैः सिद्धमिथुनैः भगवन्तं स्कन्दम् उपवीणयितुम् आगतैः इति भावः जलकणभयात् जलसेकस्य वीणाक्वणनप्रतिबन्धकत्वात् इति भावः मुक्तमार्गः त्यक्तवर्त्मा सन् उल्लङ्घिताध्वा कियन्तम् अध्वानं गत इत्यर्थः सुरभितनयानां गवाम् आलम्भेन संज्ञपनेन जायते इति तथोक्तां भुवि लोके स्रोतोमूर्त्त्या प्रवाहरूपेण परिणतां रूपविशेषम्

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ।
प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥४७॥

आपन्नां रन्तिदेवस्य दशपुरपतेः महाराजस्य कीर्त्तिं चर्म्मण्वत्याख्यां नदीम् इत्यर्थः मानयिष्यन् सत्करिष्यन् व्यालम्बेथाः आलम्बा अवतरेः इत्यर्थः । पुरा किल राज्ञो रन्तिदेवस्य गवालम्भेषु एकत्र सम्भृतात् रक्तनिष्यन्दात् चर्म्मराशेः काचित् नदी सस्यन्दे सा चर्म्मण्वतीति आख्यायते ॥ ४६ ॥

त्वयीति । शार्ङ्गिणः कृष्णस्य वर्णस्य कान्तेः चौरे वर्णचौरे तत्तुल्यवर्णे इत्यर्थः त्वयि जलम् आदातुम् अवनते सति पृथुम् अपि दूरभावात् दूरत्वात् तनुं सूक्ष्मतया प्रतीयमानं तस्याः सिन्धोः चर्म्मण्वत्याख्यायाः प्रवाहं गगने गतिर्येषां ते गगनगतयः खेचराः सिद्धगन्धर्वादयः (अयमपि बहुव्रीहिः पूर्ववत् जन्माद्युत्तरपदेषु द्रष्टव्यः ।) नूनं सत्यं दृष्टीः आवर्ज्य नियम्य एकम् एकयष्टिकं स्थूलः महान् मध्यः मध्यमणीभूतः इन्द्रनीलः यस्य तं भुवः भूमेः मुक्तागुणं मुक्ताहारम् इव प्रेक्षिष्यन्ते । अत्र अत्यन्तनीलमेघसङ्गतस्य प्रवाहस्य सूक्ष्मकण्ठमुक्तागुणत्वेन उत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षैव इयमिति इवशब्देन व्यज्यते । निकृष्ट-

तामुत्तीर्य्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां
पक्ष्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणाम् ।
कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ ४८ ॥

कारस्तु तत्र तत्रोपमा यत्र इवशब्दस्य दर्शनमिति इव-शब्ददर्शनात् अत्राप्युपमैवेति बभ्राम ॥ ४७ ॥

तामिति । तां चर्म्मण्वतीम् उत्तीर्य्य भ्रुवोलताः इव भ्रूलताः (उपमितिसमासः) तासां विभ्रमाः विलासाः परिचिताः कृताः येषु तेषां पक्ष्माणि नेत्रलोमानि (पक्ष्म सूत्रे च सूक्ष्मांशे किञ्जल्के नेत्रलोमनीति शाश्वतः) । तेषाम् उत्क्षेपात् उन्नमनात् हेतोः कृष्णाश्च ताः शाराश्च कृष्णशाराः नीलशाराः (वर्णो वर्णेनेति समासः । कृष्णरक्त-सिताः शारा इति यादवः । ततश्च शारशब्दात् एव सिद्धे कार्ष्णे पुनः कृष्णपदोपादानं कार्ष्ण्यप्राधान्यार्थं रक्तत्वं तु न विवक्षितम् उपमानानुसारात् तस्य स्वाभाविकस्य स्त्रीने-त्रेषु सामुद्रिकविरोधात् इतरस्य अप्रसङ्गात् क्वचित् भाव-कथनं तु उपपत्तिविषयम् ।) उपरि विलसन्त्यः कृष्ण-शाराः प्रभाः येषां तेषां कुन्दानि माघ्यकुसुमानि तेषां क्षेपः इतस्ततः चलनं तस्य अनुगाः अनुसारिणः ये मधु-कराः तेषां श्रियं मुष्णन्ति इति तथोक्तानां क्षिप्यमाण-कुन्दानुधाविमधुकरकल्पानाम् इत्यर्थः दशपुरं रन्तिदेवस्य नगरं तत्र वध्वः स्त्रियः (वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च इत्य-

ब्रह्मावर्त्तं जनपदमथ च्छायया गाहमानः
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः ।
राजन्यानां शितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा-
धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि ॥४९॥

मरः ।) तासां नेत्रकौतूहलानां नेत्राभिलाषाणां साभिलाषदृष्टीनाम् इत्यर्थः आत्मबिम्बं स्वमूर्त्तिं पात्रीकुर्वन् विषयीकुर्वन् व्रज गच्छ ॥ ४८ ॥

ब्रह्मावर्त्तमिति । अत्र मनुः सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते इति । अथ अनन्तरं ब्रह्मावर्त्तं नाम जनपदं देशं छायया अनातपमण्डलेन गाहमानः प्रविशन् न तु स्वरूपेण (पीठक्षेत्राश्रमादीनि परिहृत्यान्यतो व्रजेत् इति वचनात् ।) क्षत्रप्रधनपिशुनम् अद्यापि शिरःकपालादिमत्तया कुरुपाण्डवयुद्धसूचकम् इत्यर्थः (युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणमित्यमरः ।) तत् प्रसिद्धं कुरूणाम् इदं कौरवं क्षेत्रं भजेथाः कुरुक्षेत्रं व्रज इत्यर्थः यत्र कुरुक्षेत्रे गाण्डी अस्य अस्तीति गाण्डीवं धनुर्विशेषः (गाण्ड्यजगात् संज्ञायामिति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ इत्यमरः ।) तत् धनुः यस्य सः गाण्डीवधन्वा अर्जुनः (वा संज्ञायामित्यनङादेशः ।) शितशरशतैः निशितबाणसहस्रैः राजन्यानां राज्ञां मुखानि धाराणाम् उदकधाराणां पातैः कमलानि त्वम्

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्कां
बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे।
कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीना-
मन्तःशुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः॥५०॥

इव अभ्यवर्षत् अभिमुखं दृष्टवान् शरवर्षेण शिरांसि चिच्छेद इत्यर्थः॥ ४९॥

हित्वेति। बन्धुप्रीत्या कुरुपाण्डवस्नेहेन न तु भयेन समरविमुखो युद्धनिस्पृहः लाङ्गलम् अस्य अस्तीति लाङ्गली हलधरः अभिमतरसाम् अभीष्टस्वादां तथा रेवत्याः स्वप्रियायाः लोचने एव अङ्कः प्रतिविम्बितत्वात् चिह्नं यस्याः तां हालां सुराम् (सुराहलिप्रिया हालेत्यमरः। अभिप्रयुक्तं देशभाषापदमित्यत्र सूत्रे हालेति देशभाषा-पदमप्यतीव कविप्रयोगात् साध्विति उदाजहार वामनः।) हित्वा त्यक्त्वा दुस्त्यजाम् अपि इति भावः याः सारस्वतीः अपः सिषेवे हे सौम्य सुभग त्वं तासां सरस्वत्याः नद्याः इमाः सारस्वत्यः तासाम् अभिगमं सेवां कृत्वा अन्तः अन्तरात्मनि शुद्धः निर्म्मलः निर्दोषः भविता (खुलृटचावििति तृच्।) अपि सद्य एव पूतो भविष्यति इत्यर्थः (वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति वर्त्तमान-प्रत्ययः।) वर्णमात्रेण वर्णेन एव कृष्णः श्यामः नतु पापेन इत्यर्थः अन्तःशुद्धिरेव सम्पाद्या नतु बाह्या बहिःशुद्धोऽपि सूतबधप्रायश्चित्तार्थं सारस्वतसलिलसेवी तत्र भगवान्

तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां
जह्नोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।
गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
शम्भोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥५१॥

बलभद्र एव निदर्शनम् अतो भवतापि सरस्वती सर्वथा सेवितव्या इति भावः ॥ ५० ॥

तस्मादिति। तस्मात् कुरुक्षेत्रात् कनखलस्य अद्रेः समीपे अनुकनखलम् (अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावः ।) शैलराजात् हिमवतः अवतीर्णां सगरतनयानां स्वर्गसोपानपङ्क्तिं स्वर्गप्राप्तिसाधनभूताम् इत्यर्थः जह्नो नाम राज्ञः कन्यां जाह्नवीं गच्छेः गच्छ (विध्यर्थे लिङ् ।) या जाह्नवी गौर्य्याः वक्त्रे या भ्रूकुटिरचना सापत्न्यरोषात् भ्रूभङ्गकरणं तां फेनैः विहस्य हसित्वा इव (धावल्यात् फेनानां हासत्वेन उत्प्रेक्षा ।) इन्दौ शिरोमाणिक्यभूते लग्नाः ऊर्म्मयः एव हस्ताः यस्याः सा इन्दुलग्नोर्म्मिहस्ता सती शम्भोः केशग्रहणम् अकरोत् यथा काचित् प्रौढानायिका सपत्नीम् असहमाना स्वावाल्लभ्यं प्रकटयन्ती स्वभर्त्तारं सह शिरोरत्नेन केशेषु आकर्षति तद्वत् इति भावः। इदञ्च पुरा किल भगीरथप्रार्थनया भगवतीं गगनपथात् पतन्तीं गङ्गां गङ्गाधरो जटाजूटेन जग्राहेति कथाम् उपजीव्य उक्तम् ॥ ५१ ॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्द्धलम्बी
त्वञ्चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्य्यगम्भः
संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ
स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ॥ ५२ ॥
आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां
तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।

तस्या इति । सुरगज इव कश्चित् दिग्गज इव व्योम्नि पश्चात् अर्द्धं पश्चार्द्धम् (पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तेन लम्बते इति पश्चार्द्धलम्बी सन् पश्चार्द्धभागेन व्योम्नि स्थित्वा पूर्वार्द्धेन जलोन्मुख इत्यर्थः (केचित् पूर्वार्द्धलम्बीति पठन्ति ।) अच्छस्फटिकविशदं निर्म्मलस्फटिकावदातं तस्याः गङ्गायाः अम्भः तिर्य्यक् तिरश्चीनं यथा तथा पातुं त्वं तर्कयेः विचारयेः चेत् सपदि स्रोतसि प्रवाहे संसर्पन्त्या संक्रामन्त्या भवतः छायया प्रतिविम्बेन असौ गङ्गा अस्थाने प्रयागात् अन्यत्र उपगतः प्राप्तः यमुनासङ्गमः यया सा तथाभूता इव अभिरामा स्यात् ॥ ५२ ॥

आसीनानामिति । आसीनानाम् उपविष्टानां मृगाणां कस्तूरिकामृगाणाम् अन्यथा नाभिगन्धानुपपत्तेः नाभिगन्धैः कस्तूरीगन्धैः तेषां तदुद्भवत्वात् अत एव मृगनाभिसंज्ञा च (मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चेत्यमरः ।) अथवा नाभयः कस्तूर्य्यः (नाभिः प्रधाने कस्तूर्य्यां मदे च

वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः
शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५३ ॥
तं चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसङ्घट्टजन्मा
बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः ।

कचिद्गौरित इति विश्वः ।) तासां गन्धैः सुरभिताः सुरभी-कृताः शिलाः यस्य तं तस्या गङ्गायाः एव प्रभवति अस्मात् इति प्रभवः कारणं तुषारैः गौरं सितम् (अवदातः सितो गौर इत्यमरः ।) अचलं प्राप्य विनीयते अनेन इति विनयनम् (करणे ल्युट्) अध्वश्रमस्य विनयने अपनोदके तस्य हिमाद्रेः शृङ्गे निषण्णः सन् शुभ्रः यः त्रिनयनस्य त्र्यम्बकस्य वृषः वृषभः (सुकृते वृषभे वृष इत्यमरः ।) तेन उत्खातेन विदारितेन पङ्केन सह उपमेयाम् उपमातुम् अर्हां शोभां वक्ष्यसि वोढासि । वहतेर्लृट् । विनयने-त्यत्र पूर्वपदात् संज्ञायामग इति णत्वं न भवति क्षुभ्रादिषु चेति निषेधात् । तस्याः प्रभवम् इत्यादिना हिमाद्रौ मेघस्य वैवाहिको गृहविहारो ध्वन्यते ॥ ५३ ॥

तमिति । वायौ वनवाते सरति वाति सति सरलानां देवदारुद्रुमाणां स्कन्धाः प्रदेशविशेषाः (अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोरित्यमरः ।) तेषां सङ्घट्टेन सङ्घर्षेण जन्म यस्य स तथोक्तः (जन्मोत्तरपदत्वात् व्यधि-करणोऽपि बहुव्रीहिः साधुरित्युक्तम् ।) उल्काभिः स्फुलिङ्गैः

अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै
रापन्नार्त्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम्॥५४
ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन्
मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम्।

क्षपिताः निर्दग्धाः चमरीणां बालभाराः केशसमूहाः येन दव एव अग्निः दवाग्निः वनवह्निः (वने च वनवह्नौ च दवोदाव इवेष्यते इति यादवः।) तं हिमाद्रिं बाधेत चेत् पीडयेत् यदि एनं दवाग्निं वारिधारासहस्रैः शमयितुम् अर्हसि युक्तश्च एतत् इत्याह उत्तमानां महतां सम्पदः समृद्धयः आपन्नानाम् आर्त्तानाम् आर्त्तिप्रशमनम् आपन्निवारणम् एव फलं प्रयोजनं यासां ताः तथोक्ताः हि अतो हिमाचलस्य दावानलस्त्वया शमयितव्यः इति भावः॥ ५४॥

य इति। तस्मिन् हिमाद्रौ संरम्भः कोपः (संरम्भः संभ्रमे कोपे इति शब्दार्णवे।) तेन उत्पतने उत्प्लवने रभसः वेगः येषां ते तथोक्ताः (रभसो हर्षवेगयोरिति विश्वः।) ये शरभाः अष्टापदमृगविशेषाः (शरभः शलभे चाष्टापदे प्रोक्तो मृगान्तरे इति विश्वः।) मुक्तः अध्वा शरभोत्प्लवनमार्गः येन तं भवन्तं सपदि स्वाङ्गभङ्गाय लङ्घयेयुः (सम्भावनायां लिङ्।) भवतोऽतिदूरत्वात् स्वाङ्गभङ्गतिरिक्तं फलं नास्ति लङ्घनस्य इत्यर्थः तान् शरभान् तुमुला

तान् कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्
के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ॥५५॥

सङ्कुलाः करकाः वर्षोपलाः (वर्षोपलस्तु करकेत्यमरः ।) तासां वृष्टिः तस्याः पातेन अवकीर्णान् विच्छिन्नान् कुर्वीथाः कुरुष्व (विध्यर्थे लिङ् ।) क्षुद्रोऽपि अधिक्षिपन् प्रतिपक्षः सद्यः प्रतिक्षेप्तव्यः इति भावः तथाहि आरभ्यन्ते इति आरम्भाः कर्माणि तेषु यत्नः उद्योगः स निष्फलः येषां ते तथोक्ताः निष्फलकर्म्मोपक्रमाः इत्यर्थः अतः के वा परिभव-पदं तिरस्कारपदं न स्युः न भवन्ति सर्वे एव भवन्ति इत्यर्थः । यत्तु घनोपलस्तु करक इति यादववचनात् करकशब्दस्य नियतपुंलिङ्गताभिप्रायेण करकाणाम् अवृष्टिरिति केषाञ्चित् व्याख्यानं तत् अन्ये न अनुमन्यन्ते वर्षोपलस्तु करकेत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामिना कम-ण्डलौ च करकः सुगते च विनायक इति नानार्थे पुंस्यपि वक्ष्यतीति वदता उभयलिङ्गताप्रकाशनात् । यादवस्य तु पुंलिङ्गताविधाने तात्पर्य्यं न तु स्त्रीलिङ्गतानिषेधे इति न तद्विरोधोऽपि । करकस्तु करङ्के स्याद्दाडिमे च कम-ण्डलौ । पक्षिभेदे करे चापि करका तु घनोपले इति विश्वप्रकाशवचने तु उभयलिङ्गता व्यक्तैवेति न कुत्रापि विरोधवार्त्ता अत एव रुद्रः वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते इति ॥ ५५ ॥

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्द्धेन्दुमौलेः
शश्वत्सिद्धैरुपचितबलिं भक्तिनम्रः परीयाः ।
यस्मिन् दृष्टे करणविगमादूर्द्धमुद्धूतपापाः
सङ्कल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्दधानाः ॥५६॥

तत्रेति । तत्र हिमाद्रौ दृषदि कस्याञ्चित् शिलायां व्यक्तं प्रकटं शश्वत् सदा सिद्धैः योगिभिः (सिद्धिर्निष्पत्ति-योगयोरिति विश्वः ।) उपचितबलिं रचितपूजाविधिम् (बलिः पूजोपहारयोरिति यादवः ।) अर्द्धश्चासौ इन्दु-श्चेति अर्द्धेन्दुः (अर्द्धः खण्डे समेंऽशके इति विश्वः ।) स मौलौ यस्य तस्य ईश्वरस्य चरणन्यासं पादविन्यासं भक्तिः पूज्येषु अनुरागः तया नम्रः सन् परीयाः प्रदक्षिणं कुरु (परिपूर्वादिणो लिङ् ।) यस्मिन् पादन्यासे दृष्टे सति उद्धतपापाः निरस्तकल्मषाः सन्तः श्रद्दधानाः विश्वसन्तः पुरुषाः श्रद्धा विश्वासः आस्तिक्यबुद्धिरिति यावत् (श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वक्तव्येति श्रत्पूर्वात् दधातेः शानच् ।) करणस्य चेत्रस्य विगमात् ऊर्द्धं देहत्यागान-न्तरम् (करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपीत्यमरः ।) स्थिरं शाश्वतं गणानां प्रमथानां पदं स्थानम् (गणाः प्रमथसंख्यौघा इति वैजयन्ती ।) तस्य प्राप्तये सङ्कल्पन्ते समर्था भवन्ति । क्लृपेः पर्य्याप्तिवचनस्य अलमर्थत्वात् तद्योगे नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी अलमिति पर्य्याप्त्यर्थ-ग्रहणमिति भाष्यकारः । अव्यक्तं व्यञ्जयामास शिवः

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्य्यमाणाः
संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किन्नरीभिः ।
निर्ह्रादस्ते मुरज इव चेत् कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्
सङ्गीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥५७॥

श्रीचरणद्वयम् । हिमाद्रौ शाम्भवादीनां सिद्धये सर्वकर्म्मणाम् दृष्ट्वा श्रीचरणं सम्यक् साधकः स्थिरयेत्तनुम् । इच्छाधीन-शरीरो हि विचरेच्च जगत्त्रयमिति शम्भुरहस्ये ॥ ५६ ॥

शब्दायन्त इति । हे मेघ अनिलैः पूर्य्यमाणाः कीचकाः वेणुविशेषाः (वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्य-निलोद्धता इत्यमरः ।) मधुरं श्रुतिसुखं यथा तथा शब्दायन्ते शब्दं कुर्वन्ति (शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे इति क्यङ् ।) अनेन वंशवाद्यसम्पत्तिरुक्ता संसक्ताभिः संयुक्ताभिः वंशवाद्यानुषक्ताभिर्वा संरक्ताभिरिति पाठे संरक्तकण्ठीभिः इत्यर्थः किन्नरीभिः किन्नरस्त्रीभिः त्रयाणां पुराणां समाहारः त्रिपुरम् (तद्धितार्थोत्तरपदेति समासः । पात्रादित्वात् नपुंसकत्वम् ।) तस्य विजयः गीयते कन्दरेषु दरीषु (दरी तु कन्दरो वा स्त्रीत्यमरः ।) ते तव निर्ह्रादः मुरजे वाद्यभेदे ध्वनिः इव मुरजध्वनिः इव इत्यर्थः स्यात् चेत् तर्हि तत्र चरणसमीपे पशुपतेः नित्यं सन्निहितस्य शिवस्य सङ्गीतं सम्यक् गीतं तत् एव अर्थः सङ्गीतार्थः सङ्गीतवस्तु (अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः ।)

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान् विशेषान्
हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम् ।
तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्य्यगायामशोभी
श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः ५८

समग्रः सम्पूर्णः भावी ननु भविष्यति खलु । भविष्यति गम्यादय इति भविष्यदर्थे णिनिः ॥ ५७ ॥

प्रालेयाद्रेरिति । प्रालेयाद्रेः हिमाद्रेः उपतटं तटसमीपे (अव्ययं विभक्तीत्यादिना समीपार्थेऽव्ययीभावः ।) तान् तान् (वीप्सायां द्विरुक्तिः ।) विशेषान्, द्रष्टव्यार्थान् (विशेषोऽवयवे द्रव्ये द्रष्टव्योत्तमवस्तुनीति शब्दार्णवे ।) अतिक्रम्य अनुसरेः गच्छेः इति अनागतेन सम्बन्धः हंसानां द्वारं हंसद्वारम् (मानसप्रस्थायिनो हंसाः क्रौञ्चरन्ध्रेण सञ्चरन्ते इत्यागमः ।) भृगुपतेः जामदग्न्यस्य यशोवर्त्म यशः प्रवृत्तिकारणम् इत्यर्थः यत् क्रौञ्चस्य अद्रेः रन्ध्रम् अस्ति तेन क्रौञ्चबिलेन बलेः दैत्यस्य नियमने बन्धने अभ्युद्यतस्य प्रवृत्तस्य विष्णोः व्यापकस्य त्रिविक्रमस्य श्यामः कृष्णवर्णः पादः इव तिर्य्यगायामिन त्विप्रप्रवेशनार्थं तिरश्चीनदैर्घ्येण शोभते इति तथाविधः सन् उदीचीम् उत्तरां दिशम् अनुसरेः अनुगच्छ । पुरा किल भगवतो देवात् धूर्जटेः धनुरुपनिषदम् अधीयानेन भृगुनन्दनेन स्कन्दस्य स्पर्द्धया क्रौञ्चशिखरिणम् अतिनिशितविशिखमुखेन हेलया कृत्पिण्डभेदं भित्त्वा ततः क्रौञ्चभेदादेव सद्यः समुजम्भिते

गत्वा चोर्द्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः
कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः।
शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं
राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यम्बकस्याट्टहासः॥५८॥
उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे
सद्यः कृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य।

कस्मिन्नपि यशः चीरनिधौ निखिलमपि जगज्जालम् आप्लावितमिति कथा श्रूयते॥ ५८॥

गत्वेति क्रौञ्चविलनिर्गमनानन्तरम् ऊर्द्ध्वञ्च गत्वा दशमुखस्य रावणस्य भुजैः बाहुभिः उच्छ्वासिताः विश्लेषिताः प्रस्थानां सानूनां सन्धयः यस्य तस्य एतेन नयनकौतुकसद्भावः उक्तः त्रिर्दश परिमाणम् एषाम् अस्तीति त्रिदशाः (संख्ययाव्ययेत्यादिना बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ संख्यये डजित्यादिना समासान्तो डच् प्रत्ययः।)त्रिदशानां देवानां वनिताः तासां दर्पणस्य (कैलासस्य स्फटिकत्वात् रजतत्वाद्वा विम्बग्राहित्वेन इदमुक्तम्।) कैलासस्य अतिथिः स्याः यः कैलासः कुमुदविशदैः निर्मलैः शृङ्गाणाम् उच्छ्रायैः औन्नत्यैः खम् आकाशं वितत्य व्याप्य प्रतिदिनं दिने दिने राशीभूतः त्र्यम्बकस्य त्रिलोचनस्य अट्टहासः अतिहासः इव स्थितः। अट्टावतिशयक्षौमाविति यादवः। धावल्यात् हासत्वेन उत्प्रेक्षा। हासादीनां धावल्यं कविसमयसिद्धम्॥ ५८॥

शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री-
मंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥६०॥
हित्वा तस्मिन् भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता
क्रीड़ाशैले यदि च विचरेत् पादचारेण गौरी।
भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः
सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी ॥६१॥

उत्पश्यामीति। स्निग्धं मसृणं भिन्नं मर्द्दितं च यत् अञ्जनं कज्जलं तस्य आभा इव आभा यस्य तस्मिन् त्वयि तटगते सानुगते सति सद्यः कृत्तस्य छिन्नस्य द्विरददशनस्य गजदन्तस्य छेदवत् गौरस्य धवलस्य तस्य अद्रेः कैलासस्य मेचके श्यामले (कृष्णनीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः इत्यमरः।) वाससि वस्त्रे अंसन्यस्ते सति हलभृतो बलभद्रस्य इव स्तिमिताभ्यां नयनाभ्यां प्रेक्षणीयां शोभां भलिन्नीं भाविनीम् उत्पश्यामि शोभा भविष्यतीति तर्कयामि इत्यर्थः। श्रौती पूर्णोपमा अलङ्कारः॥ ६०॥

हित्वेति। तस्मिन् क्रीडाशैले कैलासे (कैलासः कनकाद्रिश्च मन्दरो गन्धमादनः। क्रीडार्थं निर्मिताः शम्भोर्देवैः क्रीडाद्रयोऽभवन्निति शम्भुरहस्ये। शम्भुना शिवेन भुजगः एव वलयः कङ्कणं हित्वा गौर्य्याः भीरुत्वात् त्यक्त्वा दत्तहस्ता सती गौरी पादचारेण विचरेत् यदि तर्हि अग्रयायी पुरोगतः तथा स्तम्भितो घनीभावं प्रापितः अन्तर्जलस्य ओघः प्रवाहो यस्य स तथाभूतः भङ्गीनां

तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयं
नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम् ।
ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे घर्मलब्धस्य न स्यात्
क्रीड़ालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः ॥६२॥
हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्यादानः
कुर्वन् कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य ।

पर्वणां भक्त्या रचनया विरचितवपुः कल्पितशरीरः सन् मणीनां तटं मणितटं तस्य आरोहणाय सोपानत्वं कुरु सोपानभावं भज इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तत्रेति । तत्र कैलासे अवश्यं सर्वथा सुरयुवतयः वलयकुलिशानि कङ्कणकोटयः (शतकोटिवाचिना कुलिशशब्देन कोटिमात्रं लक्ष्यते ।) तैः उद्घट्टनानि प्रहाराः तैः उद्गीर्णम् उत्सृष्टं तोयं येन तं त्वां यन्त्रेषु धाराः यन्त्रधाराः तासां गृहत्वं कृत्रिमधारागृहत्वं नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति हे सखे मित्र घर्मे निदाघे लब्धस्य (घर्मलब्धत्वञ्चास्य देवभूमिषु सर्वदा सर्वर्त्तुसमाहारात् प्राथमिकमेघत्वाद्वा यथोक्तम् आषाढस्य प्रथमेति । तव ताभ्यः सुरयुवतिभ्यः मोक्षो न स्यात् यदि तदा क्रीडालोलाः क्रीडासक्ताः प्रमत्ताः इत्यर्थः ताः सुरयुवतीः श्रवणपरुषैः कर्णकटुभिः गर्जितैः करणैः भाययेः त्रासयेः । अत्र हेतुभयाभावात् (आत्मनेपदं षुगागमश्च न)॥ ६२ ॥

हेमेति । हे जलद हेमाम्भोजानां प्रसवि जनकम्

धुन्वन् कल्पद्रुमकिशलयान्यंशुकानीव वातै-
र्नानाचेष्टैर्जलद ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम् ॥६३॥
तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुकूलां
न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।

(जिदृक्षीत्यादिना इनिप्रत्ययः ।) मानसस्य सरसः सलिलम् आददानः पिबन् इत्यर्थः तथा ऐरावतस्य इन्द्र-गजस्य कामचारित्वाद्वा शिवसेवार्थम् इन्द्रागमनाद्वा समागतस्य इति भावः क्षणे जलदानकाले मुखे पटेन या प्रीतिः तां कुर्वन् तथा कल्पद्रुमाणां किशलयानि पल्लवभूतानि अंशुकानि सूक्ष्मवस्त्राणि इव (अंशुकं वस्त्र-मात्रे स्यात् परिधानोत्तरीययोः । सूक्ष्मवस्त्रे नातिदीप्ता-विति शब्दार्णवे ।) वातैः मेघवातैः धुन्वन् नाना बहुविधाः चेष्टाः तोयपानादयो येषु तैः ललितैः क्रीडितैः (ना भावभेदे स्त्रीनृत्ये ललितं त्रिषु सुन्दरे । अस्त्रियां प्रमदा-गारे क्रीडिते जातपल्लवे इति शब्दार्णवे ।) तं नगेन्द्रं कैलासं कामं यथेष्टं निर्विशेः समुपभुङ्क्ष्व (निर्वेशो भृति-भोगयोरित्यमरः ।) यथेच्छविहारो मित्रगृहेषु मैत्र्याः फलं सहजमित्रञ्च ते कैलासः मेघपर्वतयोः अब्जसूर्ययोः अब्धिचन्द्रयोः शिखिजीमूतयोः समीराग्न्योः मित्रता स्वयम् इति भावः ॥ ६३ ॥

तस्येति । प्रणयिनः प्रियतमस्य इव तस्य कैलासस्य

या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना
मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥६४॥

उत्सङ्गे ऊर्द्ध्वभागे (उत्सङ्गो मुक्तसंयोगे सक्थ्यन्यूर्द्ध्वतलेऽपि चेति मालतीमालायाम् ।) गङ्गा दुकूलं शुभ्रवस्त्रम् इव (उपमितसमासः । दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रे स्यादुत्तरीये सितांशुके इति शब्दार्णवे ।) अन्यत्र तु गङ्गा इव दुकूलं तत् स्रस्तं यस्याः तां तथोक्ताम् अलकां कुवेरनगरीं दृष्ट्वा कामिनीम् इवेति शेषः हे कामचारिन् त्वं पुनः त्वं तु न ज्ञास्यसे इति न किन्तु ज्ञास्यसे एव इत्यर्थः (कामचारिणस्त्व पूर्वमपि बहुकृत्वो दर्शनसम्भवादज्ञानमसम्भावितमेवेति निश्चयार्थं नञ्द्वयप्रयोगः तदुक्तं स्मृतिनिश्चयसिद्धार्थेषु नञ्द्वयप्रयोग इति । उच्चैर्विमानानि उन्नतानि सप्तभूमिक भवनानि (विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनीति यादवः ।) तानि यस्यां सा (मेघसंवाहनस्थानसूचनार्थम् इदं विशेषणम् ।) अन्यत्र विमाना निष्कोपाया अलका वो युष्माकं काले मेघकाले इत्यर्थः (कालस्य सर्वमेघसाधारण्यात् वः इति बहुवचनम् ।) सलिलम् उद्गिरतीति सलिलोद्गारं स्रवत्सलिलधारम् इत्यर्थः अभ्रवृन्दं मेघकदम्बकं कामिनी स्त्री मुक्ताजालैः मौक्तिकसरैः ग्रथितं प्रत्युप्तम् (पुंस्त्र्यां मौक्तिके मुक्तेति यादवः ।) अलकम् इव चूर्णकुन्तलानि इव (जातावेकवचनम् । अलकाश्चूर्णकुन्तला इत्यमरः ।) वहति बिभर्त्ति । अत्र कैलासस्य

मेघदूतम् ।

उत्तरमेघः ।

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
सङ्गीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥१॥

अनुकूलनायकत्वम् अलकायाश्च स्वाधीनपतिकाख्य-नायिकात्वं ध्वन्यते एकायत्तोऽनुकूलः स्यादिति प्रियोपलालिता नित्यं स्वाधीनपतिका मतेति च लक्षयन्ति उदाहरन्ति च लालयन्नलकप्रान्तात् रचयन् पत्रमञ्जरीम् । एकां विनोदयन् कान्तां छायावदनुवर्त्तते इति ॥ ६४ ॥

इति श्रीकोलाचलमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितायां मेघसन्देशव्याख्यायां सञ्जीवन्यां पूर्वमेघः ।

विद्युत्वन्तमिति । यत्र अलकायां ललिताः रम्याः वनिताः स्त्रियो येषु ते सह चित्रैः वर्त्तन्ते इति सचित्राः (आलेख्याश्चर्य्ययोश्चित्रमित्यमरः । तेन सहेति तुल्ययोग इति बहुव्रीहिः । वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य समासः ।)

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं
नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।

सङ्गीताय तौर्य्यत्रिकाय प्रहतमुरजाः ताडितमृदङ्गाः (मुरजा तु मृदङ्गे स्यात् ढक्कामुरजयोरपीति शब्दार्णवे ।) मणिमय्यः मणिविकाराः भुवो येषु अभ्रं लिहन्तीति अभ्रंलिहानि अभ्रङ्कषाणि (वहाभ्रे लिह इति खश् प्रत्ययः । अरुर्द्विषेत्यादिना मुमागमः) अग्राणि शिखराणि येषां ते तथोक्ताः अतितुङ्गाः इत्यर्थः प्रासादाः देवगृहाणि (प्रासादो देवभूभुजामित्यमरः ।) विद्युतः अस्य सन्तीति विद्युत्वन्तं सेन्द्रचापम् इन्द्रचापवन्तं स्निग्धः श्राव्यः गम्भीरः घोषः गर्जितं यस्य तम् अन्तः अन्तर्गतं तोयं यस्य तं तुङ्गम् उन्नतं त्वां तैः तैः विशेषैः ललितवनितत्वादिधर्मैः तुलयितुं समीकर्त्तुम् अलं पर्य्याप्ताः । अलं भूषणपर्य्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः । अत्र उपमानोपमेयभूतमेघप्रासादधर्म्माणां विद्युद्वनितादीनां यथासंख्यमन्योन्यसादृश्यात् मेघप्रासादसादृश्यसिद्धिरिति बिम्बप्रतिबिम्बभावेनेयं पूर्णोपमा ॥ १ ॥

सम्प्रति सर्वदा सर्वर्त्तुसम्पत्तिमाह हस्ते इति । यत्र अलकायां वधूनां स्त्रीणां हस्ते लीलार्थं कमलं लीलाकमलम् (शरल्लिङ्गमेतत् तदुक्तं शरत् पङ्कजलक्षणेति ।) अलके कुन्तले जातावेकवचनम् अलकेषु इत्यर्थः बालकुन्दैः प्रत्यग्रमाघ्यकुसुमैः अनुविद्धम् अनुवेधः ग्रन्थनम् नपुंसके भावे

चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥२॥

न्तः । यद्यपि कुन्दानां शैशिरत्वम् अस्ति माघ्यं कुन्दमित्यभिधानात् तथापि हेमन्ते प्रादुर्भावः शिशिरे प्रौढत्वमिति व्यवस्थाभेदेन हेमन्तकार्य्यत्वमित्याशयेन बालविशेषणम् । अलकमिति प्रथमान्तपाठे सप्तमीप्रक्रमभङ्गः स्यात् । नाथस्तु नियतपुंलिङ्गताहानिश्चेति दोषान्तरमाह तदसत् स्वभाववक्राण्यलकानि तासाम् निर्धूतान्यलकानि पातितमुरः क्षतस्तोऽधरः खण्डित इत्यादिषु प्रयोगेषु नपुंसकलिङ्गतादर्शनादिति ।) आनने मुखे लोध्रप्रसवानां लोध्रपुष्पाणां शैशिराणां रजसा परागेण (स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने इत्यमरः ।) पाण्डुतां नीता श्रीः शोभा चूडापाशे नवकुरवकं वासन्तः पुष्पविशेषः कर्णे चारु पेशलं शिरीषं ग्रैष्मः पुष्पविशेषः सीमन्ते मस्तककेशवीथ्याम् (सीमन्तमस्त्रियां मस्तकेशवीथ्यामुदाहृतमिति शब्दार्णवे ।) तव उपगमः मेघगम इत्यर्थः तत्र जातं त्वदुपगमजं वार्षिकम् इत्यर्थः नीपं कदम्बकुसुमम् सर्वत्र अस्तीति शेषः । अस्तिर्भवतिपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति न्यायात् । इत्थं कमलकुन्दादि तत्तत्कार्य्यसमाहाराभिधानादर्थात् सर्वर्त्तुसमाहारसिद्धिः कारणं विना कार्य्यस्यासिद्धेरिति भावः ॥ २ ॥

यत्रोन्मत्तभ्रमरमुखराः पादपा नित्यपुष्पा
हंसश्रेणीरचितरसना नित्यपद्मा नलिन्यः ।
केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वत्कलापा
नित्यज्योत्स्नाः प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः ॥३

आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तै-
र्नान्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।

यत्रेति । यत्र अलकायां पादपा वृक्षा नित्यानि पुष्पाणि येषां ते तथा न तु ऋतुनियमादिति भावः अतएवोन्मत्तैर्भ्रमरैर्मुखराः शब्दायमानाः । नलिन्यः पद्मिन्यो नित्यानि पद्मानि यासां तास्तथा ननु हेमन्त-वर्जितमित्यर्थः । अतएव हंसश्रेणीभीरचितरसना नित्यं हंसपरिवेष्टिता इत्यर्थः भवनशिखिनः क्रीड़ामयूरा नित्यं भास्वन्तः कलापा वर्हाणि येषां ते तथोक्ताः न तु वर्षास्वेव अतएव केकाभिरुत्कण्ठा उदग्रीवाः ! प्रदोषाः रात्रयः नित्या ज्योत्स्ना यासां ताः न तु शुक्लपक्ष एव । अतएव प्रतिहता तमसां वृत्तिर्व्याप्तिर्येषां ते च ते रम्याश्चेति तथोक्ताः ॥ ३ ॥

आनन्दोत्थमिति । यत्रालकालकायां वित्तेशानां यक्षाणाम् । (वित्ताधिपः कुवेरः स्यात् प्रभौ धनिक यक्षयोरिति शब्दार्णवे)। आनन्दोत्थम् आनन्दजन्यमेव नयनसलिलम् अन्यैर्निमित्तैः शोकादिभि र्न । इष्टसंयोगेन

नाप्यन्यस्मात् प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-
र्वित्तेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति ॥४॥
यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
ज्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रीसहायाः।

प्रियजनसमागमेन साध्यान्निवर्त्तनीयान्नत्वप्रतीकार्य्यादि-त्यर्थः। कुसुमशरजान्मदनशरजादन्यस्तापो नास्ति। प्रणयकलहादन्यस्मात्कारणाद्विप्रयोगोपपत्तिर्विरहप्राप्तिरपि नास्ति। किञ्च यौवनादन्यत् वयो वार्द्धकं नास्ति। श्लोकाद्वयं प्रचिन्नम्॥ ४॥

यस्यामिति। यस्याम् अलकायां यक्षाः देवयोनि-विशेषाः उत्तमस्त्रीसहायाः ललिताङ्गनासहचराः सन्तः सितमणिमयानि स्फटिकमणिमयानि चन्द्रकान्तमयानि वा अत एव ज्योतिषां तारकाणां छायाः प्रतिविम्बानि एव कुसुमानि तैः रचितानि परिष्कृतानि (ज्योतिस्ता-राग्निभाज्वालादृष्टिपुत्त्रार्थाध्वरात्मस्विति वैजयन्ती।) एतेन पानभूमेरम्लानशोभत्वमुक्तम् हर्म्यस्थलानि एत्य प्राप्य त्वद्गम्भीरध्वनिः इव ध्वनिः येषां तेषु पुष्करेषु वाद्य भाण्ड-मुखेषु (पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले इत्यमरः।) शनकैः मन्दम् आहतेषु सत्सु एतच्च नृत्यगीतयोरप्युपलक्ष-णम् कल्पवृक्षप्रसूतं कल्पवृक्षस्य काङ्क्षितार्थप्रदत्वात् सर्वमपि तत्र प्रसूतम् रतिः फलं यस्य तत् रतिफलाख्यं मधु मद्यम्

आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूतं
त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु ॥ ५ ॥
मन्दाकिन्याः पयसि शिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भि-
र्मन्दाराणामनुतटरुहां छायया वारितोष्णाः ।
अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः
संक्रीड़न्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥ ६ ॥

आसेवन्ते आदृत्य पिबन्ति इत्यर्थः । तालक्षीरसितामृता-मलगुडोन्मत्तास्थिकालाह्वयादर्विन्द्रद्रुममोरटेक्षुकदलीगुल्म-प्रसूनैर्युतम् । इत्यक्षेन्मधुपुष्पमञ्जुपचितं पुष्पद्रुमूलद्रुतं क्वाथेन स्मरदीपनं रतिफलाख्यं स्वादु शीतं (मधु इति मदिरार्णवे) ॥ ५ ॥

मन्दाकिन्या इति । यत्र अलकायाम् अमर प्रार्थिताः सुन्दर्य्य इत्यर्थः कन्याः यक्षकुमार्य्यः (कन्या कुमारिकानार्य्योरिति विश्वः ।) मन्दाकिन्याः गङ्गायाः पयसि सलिले शिशिरैः शीतलैः मरुद्भिः सेव्यमानाः सत्यः तथा अनुतटं तटेषु रोहन्तीति अनुतटरुहः (क्विप्) तेषां मन्दाराणां छायया अनातपेन वारितोष्णाः शमितातपाः सत्यः कनकस्य सिकतासु मुष्टिभिः निक्षेपेण गूढैः संवृतैः अत एव अन्वेष्टव्यैः मृग्यैः मणिभिः रत्नैः संक्रीडन्ते गुप्तमणिसंज्ञया देशिकक्रीडया सम्यक् क्रीडन्ति इत्यर्थः । क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्चेत्यात्मनेपदम् । रत्नादिभिर्वालुकादौ

नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलं यत्र बिम्बाधराणां
क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु।
अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान्
ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः॥७॥

गुप्तैर्द्रष्टव्यकर्म्मभिः। कुमारीभिः कृता क्रीडा नाम्ना गुप्तमणिः स्मृता। (रासक्रीडा गूढमणिर्गुप्तकेलिस्तुला-यनम्। पिण्डकन्दुकदण्डाद्यैः स्मृता देशिककेलय इति शब्दार्णवे)॥ ६॥

नीवीति। यत्र अलकायाम् अनिभृतकरेषु चपलहस्तेषु प्रियेषु नीवी वसनग्रन्थिः (नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघ-नवाससीति विश्वः। (नीवी एव बन्धः नीवीबन्धः) चूतवृच्च-वदपीनकक्षम्।) तस्य उच्छ्वसितेन त्रुटितेन शिथिलं चौमं दुकूलं रागात् आक्षिपत्सु आहरत्सु सत्सु ह्रीमूढानां लज्जाविधुराणां बिम्बं बिम्बिकाफलम्)बिम्बं फलं बिम्बिका-याः प्रतिबिम्बे च मण्डले इति विश्वः। (बिम्बम् इव अधरो यासां तासां बिम्बाधराणां स्त्रीविशेषाणाम्) विशेषाः कामिनी कान्ता भीरुर्बिम्बाधराङ्गनेति शब्दार्णवे।) चूर्णस्य कुङ्कुमादेः मुष्टिः अर्चिर्भिः मयूखैः तुङ्गान्) अर्चिर्मयूख शिखयोरिति विश्वः।) रत्नानि एव प्रदीपान् अभिमुखं यथा तथा प्राप्य अपि विफलप्रेरणा दीपनिर्वाणाक्षमत्वात् निष्फला भवति। अत्र अङ्गनानां रत्नप्रदीपनिर्वाणप्रहत्या मौग्ध्यं व्यज्यते॥ ७॥

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमी-
रालेख्यानां स्वजलकणिकादोषमुत्पाद्य सद्यः ।
शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जालै-
र्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥ ८॥

नेत्रेति । हे मेघ नेत्रा प्रेरकेण सततगतिना सदागतिना वायुना (मातरिश्वा सदागतिरित्यमरः ।) यद्विमानाग्रभूमीः यस्याः अलकायाः विमानानां सप्तभूमिकभवनानाम् अग्रभूमीः उपरिभूमिकाः नीताः प्रापिताः त्वाम् इव पश्यन्ति इति त्वादृशाः त्वत्सदृशाः इत्यर्थः (त्यदादिषु दृशोऽनालोचनेकञ्चेति कञ्प्रत्ययः ।) जलमुचः मेघाः आलेख्यानां सच्चित्राणाम् (चित्रं लिखितरूपाद्यं स्यादालेख्यन्तु यत्नत इति शब्दार्णवे ।) स्वस्य जलकणिकाभिः जलकणैः दोषं स्फोटनम् उत्पाद्य सद्यः शङ्कास्पृष्टाः इव सापराधत्वात् भयाविष्टाः इव (शङ्का वितर्कभययोरिति शब्दार्णवे ।) धूमोद्गारस्य धूमनिर्गमस्य अनुकृतौ अनुकरणे निपुणाः कुशलाः जर्जराः विशीर्णाः सन्तः जालमार्गैः गवाक्षरन्ध्रैः निष्पतन्ति निष्क्रामन्ति । यथा केनचित् अन्तःपुरसञ्चारवता दूतेन गूढवृत्त्या रहस्यभूमिं प्रापिताः तत्र स्त्रीणां व्यभिचारदोषम् उत्पाद्य सद्यः साशङ्काः छद्मवेशान्तराः जाराः क्षुद्रमार्गैर्निष्क्रामन्ति तद्वदिति ध्वनिः । प्रकृतार्थे शङ्कास्पृष्टा इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासिताना-
मङ्गग्लानिं सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बाः।
त्वत्संरोधापगमविशदैश्चन्द्रपादैर्निशीथे
व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः॥९॥
अक्षय्यान्तर्भवननिधयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-
रुद्गायद्भिर्धनपतियशः किन्नरैर्यत्र सार्द्धम्।

यत्रेति। यत्र अलकायां निशीथे अर्द्धराते (अर्द्धरात्र-निशीथौ द्वावित्यमरः।) त्वत्संरोधस्य मेघावरणस्य अपगमेन विशदैः निर्मलैः चन्द्रपादैः चन्द्रमरीचिभिः (पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्य्यांशा इत्यमरः।) स्फुटजललवस्यन्दिनः उल्वणाम्बुकणस्राविणः तन्तुजालावलम्बाः वितानलम्बिसूत्रपुञ्जाधाराः तद्गुणगुम्फिता: इत्यर्थः। चन्द्रकान्ताः चन्द्रकान्तमणयः प्रियतमानां भुजैः उच्छ्वासितानि श्रान्त्या जलसेकाय वा शिथिलितानि आलिङ्गनानि यासां तासां स्त्रीणां सुरतजनिताम् अङ्गग्लानिम् अवयवानां ग्लानतां व्यालुम्पन्ति अपनुदन्ति॥ ९॥

अक्षय्येति। यत्र अलकायां क्षेतुं शक्याः क्षय्याः (क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इति निपातः ततो नञ्समासः।) भवनानाम् अन्तः अन्तर्भवनम् (अव्ययं विभक्तीत्यादिना अव्ययीभावः।) अक्षय्याः अन्तर्भवने निधयो येषां ते तथोक्ताः (यथेच्छभोगसम्भावनार्थमिदं विशेषणम्) विबुध

वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहायाः
बद्धालापा बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥१०॥
गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः
पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।

वनिताः अप्सरसः ता एव वारमुख्याः वेश्याः ता एव सहायाः येषां ते तथोक्ताः (वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाथ सा जनैः । सत्कृता वारमुख्या स्यादित्यमरः ।) बद्धालापाः सम्भावितसंलापाः कामिनः कामुकाः प्रत्यहम् अहनि अहनि (अव्ययं विभक्तीत्यादिना समासः) । रक्तः मधुरः कण्ठः कण्ठध्वनिः येषां ते तैः सुन्दरकण्ठध्वनिभिः धनपतियशः कुवेरकीर्त्तिम् उद्गायद्भिः उच्चैर्गायद्भिः देवगानस्य गान्धारग्रामत्वात् तारतरं गायद्भिः इत्यर्थः किन्नरैः सार्द्धं सह विभ्राजस्य इदं वैभ्राजं वैभ्राजम् इति आख्या यस्य तत् वैभ्राजाख्यम् (विभ्राजेन गणेन्द्रेण ख्यातं वैभ्राजमाख्ययेति शम्भुरहस्ये ।) चैत्ररथस्य नामान्तरमेतत् वहिरुपवनं वाह्योद्यानं निर्विशन्ति अनुभवन्ति ॥ १० ॥

गत्युत्कम्पादिति । यत्र अलकायां कामिनीनाम् अभिसारिकाणां निशि भवः नैशः मार्गः सवितुः उदये सति गत्या गमनेन उत्कम्पः चलनं तस्मात् हेतोः अलकेभ्यः पतितैः मन्दारपुष्पैः सुरतरुकुसुमैः तथा पत्राणां पत्रच्छतानां छेदैः खण्डैः पतितैः इति शेषः तथा कर्णेभ्यः

मुक्ताजालैस्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारै-
र्नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ॥११॥
मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्वसन्तं
प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम् ।

विभ्रंशयन्ति इति कर्णविभ्रंशीनि तैः कनकस्य कमलैः (षष्ठ्या विवक्षितार्थलाभे सति मयटा विग्रहे अध्याहार-दोषः एवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम् ।) तथा मुक्ताजालैः मौक्तिकसरैः शिरोनिहितैः इत्यर्थः तथा स्तनयोः परिसरः प्रदेशः तत्र छिन्नानि सूत्राणि येषां तैः हारैश्च सूच्यते ज्ञाप्यते मार्गपतितमन्दारकुसुमादिलिङ्गैः अयमभिसारिकाणां पन्थाः इत्यनुमीयते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

मत्वेति । यत्र अलकायां मन्मथः कामः धनपतेः कुवेरस्य सखा धनपतिसखः (राजाहः सखिभ्यष्टच् ।) तं देवं महादेवं साक्षात् वसन्तं सखिस्नेहात् निजरूपेण वसन्तं वर्त्तमानं मत्वा ज्ञात्वा भयात् भालेक्षण-भयात् षट्पदाः एव ज्या मौर्वी यस्य तं चापं प्रायः प्राचुर्य्येण न वहति न बिभर्त्ति । कथं तर्हि तस्य कार्य्य-सिद्धिः अत आह सभ्रूभङ्गेति तस्य मन्मथस्य आरब्धः कामिजनविजयव्यापारः सभ्रूभङ्गं प्रहितानि प्रयुक्तानि नयनानि दृष्टयो येषु तैः तथोक्तैः कामिनः एव लक्ष्याणि तेषु अमोघैः सफलप्रयोगैः इत्यर्थः मन्मथचापोऽपि क्वचि-

सभ्रूभङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघै-
स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥१२॥
वासश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं
पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पान्।
लाक्षारागं चरणकमलन्यासयोग्यञ्च यस्या-
मेकः सूते सकलमबलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥१३॥

दपि मोघः स्यादिति भावः चतुराश्च ताः वनिताश्च तासां विभ्रमैः विलासैः एव सिद्धः निष्पन्नः। यत् अनर्थंकरं यान्त्रिकफलञ्च तत्प्रयोगादरं निश्चितसाधनप्रयोगइति भावः॥ १२॥

कचधार्य्यं देहधार्य्यं परिधेयं विलेपनम्। चतुर्धा भूषणं प्राहुः स्त्रीणामन्यच्च दैशिकमिति रत्नाकरे तदेतदाह वास इति। यस्याम् अलकायां चित्रं नानावर्णं वासः वसनं परिधेयमण्डनमेतत् नयनयोः विभ्रमाणाम् आदेशे उपदेशे दक्षम् अनेन विभ्रमद्वारा मधुनो मण्डनत्वमनुसन्धेयं तच्च मण्डनादिवत् देहधार्य्येऽन्तर्भाव्यं मधु मद्यं किसलयैः पल्लवैः सह पुष्पोद्भेदम् उभयञ्चेत्यर्थः इदं तु कचधार्य्यं भूषणानां विकल्पान् विशेषान् देहधार्य्यमेतत् तथा चरणकमलयोः न्यासस्य समर्पणस्य योग्यं रज्यते अनेन इति रागः रञ्जकद्रव्यं लाक्षा एव रागः तं लाक्षारागम् इदञ्च अङ्गरागादिविलेपनमण्डनोपलक्षणं सकलं

तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं
दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन ।
यस्योपान्ते कृतकतनयः कान्तया वर्द्धितो मे
हस्तप्राप्यस्तवकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥ १४ ॥

सर्वं चतुर्विधम् अपि इत्यर्थः अबलामण्डन योषित्प्रसाधानजातम् एकः कल्पवृक्षः एव सूते जनयति न तु नानासाधनसम्पादनप्रयास इत्यर्थः ॥ १३ ॥

इत्यमलकां वर्णयित्वा तत्र स्वभवनस्य अभिज्ञानमाह तत्रेति । तत्र अलकायां धनपतिगृहान् कुवेरगृहान् उत्तरेण उत्तरस्मिन् अदूरदेशे (एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्या इत्येनप्प्रत्ययः । एनपा द्वितीयेति द्वितीया । गृहाः पुंसि च भूम्न्येव इत्यमरः ।) अस्माकम् इदम् अस्मदीयम् (वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययः ।) आगारं गृहं सुरपतिधनुश्चारुणा मणिमयत्वात् अभ्रङ्कषत्वाच्च इन्द्रचापसुन्दरेण तोरणेन बहिर्द्वारेण दूरात् लक्ष्यं दृश्यम् अनेन अभिज्ञानेन दूरतएव ज्ञातुं शक्यम् इत्यर्थः अभिज्ञानान्तरमाह यस्य आगारस्य उपान्ते प्राकारान्तः पार्श्वदेशे मे मम कान्तया वर्द्धितः पोषितः कृतकतनयः कृत्रिमसुतः पुत्रत्वेन अभिमन्यमान इत्यर्थः हस्तप्राप्यैः हस्तावचेयैः स्तवकैः गुच्छैः नमितः (स्याद्गुच्छकस्तु स्तवक इत्यमरः ।) बालो मन्दारवृक्षः कल्पवृक्षः अस्ति इति शेषः ॥ १४ ॥

वापी चास्मिन्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा
हैमैश्छन्ना विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्य्यनालैः।
यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं सन्निकृष्टं
नाध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः॥१५॥
तस्यास्तीरे रचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः
क्रीड़ाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः।

इतः पञ्चभिः श्लोकैरभिज्ञानान्तरमाह वापीति। अस्मिन् मदीयागारे मरकतशिलाभिः बद्धः सोपानमार्गः यस्याः सा तथोक्ता विदूरेभवाः वैदूर्य्याः (विदूरात् ञ्य इति ञ्यप्रत्ययः।) वैदूर्य्याणाम् विकाराः वैदूर्य्याणि (विकारार्थे अन्प्रत्ययः।) स्निग्धानि वैदूर्य्याणि नालानि येषां तैः हैमैः सौवर्णैः विकचकमलैः छन्ना वापी च अस्ति इति शेषः यस्याः वाप्याः तोये कृतवसतयः कृतनिवासाः हंसाः त्वां मेघं प्रेक्ष्य अपि व्यपगतशुचः वर्षाकालेऽपि व्यपगतकलुष जलत्वात् वीतदुःखाः सन्तः सन्निकृष्टं सन्निहितं सुगमम् अपि इत्यर्थः मानसं मानससरः न आध्यास्यन्ति न उत्कण्ठिष्यन्ति। आध्यानमुत्कण्ठास्मरण-मिति काशिकायाम्॥ १५॥

तस्या इति। तस्याः वाप्याः तीरे पेशलैः चारुभिः (चारौ दक्षे च पेशल इत्यमरः।) इन्द्रनीलैः रचित-शिखरः इन्द्रनीलमणिमयशिखर इत्यर्थः कनककदलीनां

मद्गेहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण
प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततड़ितं त्वां तमेव स्मरामि॥१६॥
रक्ताशोकश्चलकिशलयः केसरश्चात्र कान्तः
प्रत्यासन्नौ कुरवकवृतेर्माधवीमण्डपस्य।

वेष्टनेन परिधिना प्रेक्षणीयः दर्शनीयः क्रीडाशैलः अस्ति इति शेषः हे सखे उपान्तेषु प्रान्तेषु स्फुरिताः तडितः यस्य तं तथोक्तम् इदं विशेषणं कदलीसाम्यार्थमुक्तम् इन्द्रनील-साम्यं तु मेघस्य स्वाभाविकम् इत्यनेन सूच्यते त्वां प्रेक्ष्य मद्गेहिन्याः प्रियः इति हेतोः तस्य शैलस्य मद्गृहिणी-प्रियत्वात् हेतोः इत्यर्थः कातरेण भीतेन चेतसा (भयञ्चात्र सानन्दमेव वस्तूनामनुभूतानां तुल्यश्रवणदर्शनात्। श्रव-णात् कीर्त्तनाद्वापि सानन्दा भीर्यथा भवेदिति रसाकरे दर्शनात्।) तम् एव क्रीडाशैलम् एव स्मरामि एवकारो विषयान्तरव्यवच्छेदार्थः सदृशवस्त्वनुभवात् इष्टार्थस्मृतिर्जा-यते इत्यर्थः। अत एवात्र स्मरणाख्योऽलङ्कारः तदुक्तं सदृशा-नुभवादन्यस्मृतिः स्मरणमुच्यते इति। निरुक्तकारस्तु त्वां तमेव स्मरामीति योजयित्वा मेघे शैलत्वारोपमाचष्टे तदसङ्गतम् अद्राकारारोपस्य पुरोवर्त्तिन्यनुभवात्मकत्वेन स्मरतिशब्दप्रयोगायोगात् शैलत्वभावना स्मृतिरित्यपि नोपपद्यते भावनायाः स्मृतित्वे प्रमाणाभावात् अनुभवा-योगात् सादृश्योपन्यास वैयर्थ्याच्च विसदृशेऽपि शालग्रामे हरिभावनादर्शनादिति॥ १६॥

एक: सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छद्मनास्याः१७

रक्तेति। अत्र क्रीडाशैले कुरवकाः एव वृतिः आवरणं यस्य तस्य मधौ वसन्ते भवाः माधव्यः तासां मण्डपः तस्य अतिमुक्तलतागृहस्य (अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवीलतेत्यमरः।) प्रत्यासन्नौ सन्निकृष्टौ चलकिशलयः चञ्चलपल्लवः अनेन वृक्षस्य पादताडनेषु प्राञ्जलित्वं व्यज्यते रक्ताशोकः (रक्तविशेषणं तस्य स्मरोद्दीपकत्वादुक्तं प्रसूनकैरशोकस्तु श्वेतो रक्त इति द्विधा। बहुसिद्धिकरः श्वेतो रक्तोऽत्र स्मरवर्द्धन इत्यशोककल्पे दर्शनात्।) कान्तः कमनीयः केशरः वकुलश्च (अथ केसरे वकुल इत्यमरः।) स्त इति शेषः। एकः तयोरन्यतरः प्राथमिकत्वादशोक इत्यर्थः मया सह तव सख्याः स्वप्रियाया इत्यर्थः वामपादाभिलाषो दोहदच्छद्मनेति अत्रापि सम्बन्धनीयं स च अहं च अभिलषाव इत्यर्थः अन्यः केसरः दोहदं वृक्षादीनां प्रसवकारणं संस्कारद्रव्यम् (तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम्। पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात्तु तत्क्रियेति शब्दार्णवे।) तस्य छद्मना व्याजेन (कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्म कैतवे इत्यमरः।) अस्याः तव सख्याः वदनमदिरां गण्डूषमद्यं काङ्क्षति मया सहेति अत्रापि सम्बन्धनीयम्। अशोकवकुलयोः स्त्रीपादताडनगण्डूषमदिरे दोहदमिति प्रसिद्धिः। स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियङ्गुर्वि-

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि-
मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।
तालैः शिञ्जावलयसुभगैर्नर्त्तितः कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥ १८ ॥

कसति वकुलः शीधुगण्डूषसेकात् पादाघातादशोकस्तिलककुरवकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो नर्मवाक्यात् पटुमृदुहसनाच्चम्पको वक्त्रवाताच्चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरोनर्त्तनात् कर्णिकारः ॥ १७ ॥

तन्मध्ये इति । किञ्चेति चार्थः तन्मध्ये तयोर्द्वयोर्मध्ये अनति प्रौढानाम् अनति कठोराणां वंशानां प्रकाश इव प्रकाशो येषां तैः तरुणवेणुसच्छायैः मणिभिः मरकतशिलाभिः मूले बद्धा कृतवेदिकेत्यर्थः स्फटिकं स्फटिकमयं फलकं पीठं यस्याः सा काञ्चनस्य विकारः काञ्चनी सौवर्णी वासयष्टिः निवासदण्डः अस्तीति शेषः शिञ्जा भूषणध्वनिः (भूषणानान्तु शिञ्जितमित्यमरः । भिदादित्वादङ् । शिञ्जिधातुरयं तालव्यादिः न तु दन्त्यादिः ।) शिञ्जाप्रधानानि वलयानि तैः सुभगाः रम्याः तैः तालैः करतलवादनैः मे मम कान्तया नर्त्तितः वो युष्माकं सुहृत् सखा नीलकण्ठः मयूरः (मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुगित्यमरः ।.) दिवसविगमे सायंकाले यां यष्टिकाम् अध्यास्ते यस्याम् आस्ते इत्यर्थः (अधिशीङ्स्थासां

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथाः
द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।
क्षामच्छायं भवनमधुनामद्वियोगेन नूनं
सूर्य्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिख्याम्॥१९

कर्म्मेति कर्म्मत्वात् द्वितीया ।) तत्रागारमित्यारभ्य पञ्चसु श्लोकेषु समृद्धवस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः तदुक्तं तदुदात्तं भवेद्यत समृद्धं वस्तु वर्ण्यते इति ॥ १८ ॥

एभिरिति । हे साधो निपुण (साधुः समर्थो निपुणो वेति काशिकायाम् ।) हृदयनिहितैः अविस्मृतैरित्यर्थः एभिः पूर्व्वोक्तैर्लक्षणैः तोरणादिभिरभिज्ञानैः द्वारोपान्ते एकवचनमविवक्षितं द्वारपार्श्वयोरित्यर्थः; लिखिते वपुषी आकृती ययोः तौ तथोक्तौ शङ्खपद्मौ नाम निधिविशेषौ (निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेरित्यमरः ।) दृष्ट्वा च नूनं सत्यं अधुना इदानीम् (अधुनेति निपातः ।) मद्वियोगेन मम प्रवासेन क्षामच्छायम् उत्सवोपरमात् क्षीणकान्ति भवनं मद्गृहं लक्षयेथाः निश्चिनुयाः; तथाहि सूर्य्यापाये सति कमलं पद्मं स्वाम् आत्मीयाम् अभिख्यां शोभाम् (अभिख्या नामशोभयोरित्यमरः ।) न पुष्यति न उपचिनोति खलु सूर्य्यविरहितं पद्ममिव पतिविरहितं गृहं न शोभते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसम्पातहेतोः
क्रीड़ाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषस्सः।
अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्त्तुमल्पाल्पभासं
खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम्॥२०
तन्वीश्यामा शिखरिदशना पक्कविम्बाधरोष्ठी-
मध्येक्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः।

(निजगृहनिश्चयानन्तरकृत्यमाह गत्वेति। हे मेघ शीघ्रसम्पात) एव हेतुः तस्य शीघ्रप्रवेशार्थमित्यर्थः (षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठी। सम्पातः पतने वेगे प्रवेशे वेदसंविदे इति शब्दार्णवे।) सद्यः सपदि कलभस्य करिपोतस्य तनुरिव तनुर्यस्य तस्य भावः ताम् अल्पशरीरतां गत्वा प्राप्य प्रथम-कथिते तस्यास्तीरे इत्यादिना पूर्वोद्दिष्टे रम्यसानौ निष-दनयोग्ये इत्यर्थः क्रीडाशैले निषस्सः उपविष्टः सन् अल्पाल्पा अल्पप्रकार भाः प्रकाशो यस्याः ताम् (प्रकारे गुणवचनस्येति द्विरुक्तिः।) खद्योतानाम् आली तस्या विलसितेन स्फुरि-तेन निभां समानां विद्युदुन्मेषः विद्युत्प्रकाशः स एव दृष्टिः ताम् भवनस्यान्तः अन्तर्भवनं तत्र पतितां प्रविष्टां कर्त्तुम् अर्हसि यथा कश्चित् किञ्चिदन्विष्यन् क्वचिदुन्नते स्थित्वा शनैः शनैरतितरां द्राघीयसीं दृष्टिमिष्टदेशे पातयति तद्वदित्यर्थः॥ २०॥

सम्प्रति दृष्टिपातं कृतवतोऽस्याभिज्ञानं श्लोकद्वयेनाह

श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः॥२१॥

तन्वीति। तन्वी कृशाङ्गी नतु पीवरी (स्तृक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु इत्यमरः। वोतो गुणवचनादिति ङीष्।) श्यामा युवतिः (श्यामा यौवनमध्यस्था इत्युत्पलमालायाम्।) शिखराणि एषां सन्तीति शिखरिणः कोटिमन्तः (शिखरं शैलवृक्षाग्रकक्षापुलककोटिष्विति विश्वः।) शिखरिणः दशनाः दन्ताः यस्याः सा एतेनास्या भाग्यवत्त्वं पत्यायुष्करत्वञ्च सूच्यते (तदुक्तं सामुद्रिके स्निग्धाः समानरूपाः सुपङ्क्तयः शिखरिणः श्लिष्टाः। दन्ता भवन्ति यासां तासां पादे जगत् सर्वम्। ताम्बूलरक्तरक्तोऽपि स्फुटभासः समादयाः। यस्याः शिखरिणो दन्ता दीर्घं जीवति तत्पतिरिति। पक्वं परिणतं बिम्बं बिम्बिकाफलमिव अधरोष्ठो यस्याः सा पक्वबिम्बाधरोष्ठी (शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी समास इति वामनः। नासिकोदरोष्ठेत्यादिना ङीष्।) मध्ये क्षामा कृशोदरीत्यर्थः चकितहरिण्याः प्रेक्षणानीव प्रेक्षणानि दृष्टयो यस्याः सा तथोक्ता एतेनास्याः पद्मिनीत्वं व्यज्यते (तदुक्तं रतिरहस्ये पद्मिनीलक्षणप्रस्तावे चकितमृगदृशाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे इति।) निम्ननाभिः गम्भीरनाभि अनेन नारीणां नाभिगाम्भीर्य्यान्मदनातिरेक इति कामसूत्रार्थः सूच्यते श्रोणीभारात् अलसगमना मन्द-

तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् ॥

गामिनी न तु जघनदोषात् स्तनाभ्यां स्तोकनम्रा ईषद्वनता न तु वपुर्दोषात् युवतय एव विषयः तस्मिन् युवतिविषये युवतीरधिकृत्येत्यर्थः धातुः ब्राह्मणः आद्या सृष्टिः प्रथमशिल्पमिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा प्रथमनिर्मिता युवतिरियमेवेत्यर्थः प्रायेण शिल्पिनां प्रथमनिर्माणे प्रयत्नातिशयवशात् शिल्पनिर्माणसौष्ठवं दृश्यते इत्याद्यविशेषणं तथाच अस्मिन् प्रपञ्चे न कुत्राप्येवंविधरामणीयकं रमणीरत्नमस्तीति भावः तदेवम्भूता या स्त्री तत्रान्तर्भवने स्यात् तत्र निवसेदित्यर्थः तामित्युत्तरश्लोकेन सम्बन्धः ॥ २२ ॥

तामिति । सहचरे सहचारिणि अनेन वियोगासहिष्णुत्वं व्यज्यते मयि दूरीभूते दूरस्थिते सति सहचरे चक्रवाके दूरीभूते सति चक्रवाकीं चक्रवाकवधूमिव (जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति ङीष् ।) परिमितकथां मितभाषिणीम् एकाम् एकाकिनीं स्थितां ताम् अन्तर्भवनगतां मे द्वितीयं जीवितं जानीथाः जीविततुल्यां मत्प्रेयसीमवगच्छेरित्यर्थः तन्वीत्यादिपूर्वलक्षणैरिति शेषः । लक्षणानामन्यथाभावभ्रममशङ्क्याह गाढोत्कण्ठामिति गाढोत्कण्ठां

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेत्रं प्रियाया
निश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।
हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वा-
दिन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्त्ति॥२३॥

प्रबलविरहवेदनाम् (रागे त्वलब्धविषये वेदना महती तु या। संशोषणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधा इत्यभिधानात् ।) बालां गुरुषु विरहमहत्सु एषु वर्त्तमानेषु दिवसेषु गच्छत्सु सत्सु शिशिरेण शिशिरकालेन मथितां पद्मिनीं वा पद्मिनीमिव (इववद्वायथाशब्दाविति दण्डी । अन्यरूपां पूर्वविपरीताकारां जातां मन्ये हिमहतपद्मिनीव विरहेण अन्यादृशी जातेति तर्कयामीत्यर्थः एतावता नेयमन्येति भ्रमितव्यमिति भावः ॥ २२ ॥

नूनमिति । प्रबलरुदितेन उच्छूने स्फुटितपुटे नेत्रे यस्य तत् (उच्छूनेति श्वयतेः कर्त्तरि क्तः आदितश्चेति निष्ठानत्वं यचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं हल इति दीर्घः । च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति ऊडादेशे कृते रूपसिद्धिरिति वर्त्तमानसामीप्यप्रक्रिया प्रमादिकोत्प्रेक्षा तथा सति धातोरिकारस्य गत्वभावात् ऊडादेश च्छ्वोरन्त्यत्वेन विशेषणाच्चेति ।) एतेन विषादो व्यज्यते निश्वासानाम् अशिशिरतया अन्तस्तापोष्णत्वेन भिन्नवर्णः विच्छायः अधरोष्ठो यस्य तत् हस्ते न्यस्तं हस्तन्यस्तम्

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।

एतेन चिन्ता व्यज्यते लम्बालकत्वात् संस्काराभावान्नम्ब-मानकुन्तलत्वात् असकलव्यक्ति असम्पूर्णाभिव्यक्ति तस्याः प्रियायाः मुखं त्वदनुसरणेन त्वदुपरोधेन क्लिष्टकान्तेः क्षीण-कान्तेः इन्दोः दैन्यं शोच्यतां बिभर्त्ति नूनमिति वितर्के (नूनं तर्केऽर्थनिश्चये इत्यमरः ।) पूर्ववत् तथापि न भ्रमि-तव्यमिति भावः ॥ २३ ॥

सर्वविरहिणीसाधारणानि लक्षणानि सम्भावनया उत्प्रेक्षमाणोत्याह आलोके इत्यादिभिस्त्रिभिः। हे मेघ सा मत्प्रिया बलिषु नित्येषु प्रोषितागमनार्थेषु च देवताराधनेषु व्याकुला व्यापृता वा विरहेण तनु कृश भावगम्यं तत्कार्श्यस्य अदृष्टचरत्वात् सम्प्रति सम्भावनयोत्प्रेक्ष्यमित्यर्थः मत्सादृश्यं मदाकार साम्य मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः (यद्यपि सादृश्यं नाम प्रसिद्धवस्त्वन्तरगतसाकारसाम्यं तथापि प्रतिकृतित्वेन विवक्षितम् इतरथा लेख्यत्वासम्भवात् अत्र-यकोशे आलेख्ये च सादृश्यमित्यभिधानाच्च ।) लिखन्ती क्वचित् फलकादौ विन्यस्यन्ती वा चित्रदर्शनस्य विरहिणी-विनोदोपायत्वादिति भावः । एतच्च कामशास्त्रसंवादेन सम्यक् विवेचितमस्माभी रघुवंशसञ्जीवन्यां सादृश्यप्रति-कृतिदर्शनैः प्रियाया इत्यत्र । मधुरवचनां मञ्जुभाषिणीम्

पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां
कच्चिद्भर्त्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति॥२४
उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा।
तन्त्रीमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चिद्-
भूयोभूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती॥२५

अतएव पञ्जरस्थां हिंस्रेभ्यः कृतसंरक्षणामित्यर्थः सारिकां स्त्रीपक्षिविशेषं हे रसिके भर्त्तुः स्वामिनः स्मरसि कच्चित् स्मरसि किम् (कच्चित् कामप्रवेदने इत्यमरः।) भर्त्तारं स्मरसि किमित्यर्थः (अधीगर्थदयेशां कर्म्मणीति कर्म्मणि षष्ठी।) स्मरणे कारणमाह हि यस्मात् कारणात् त्वं तस्य भर्त्तुः प्रीणातीति प्रिया (इगुपधज्ञाप्रीकिर इति कप्रत्ययः।) अतः प्रेमास्पदत्वात् स्मर्त्तुमर्हसीति भावः इत्येवं पृच्छन्ती वा वाशब्दो विकल्पे (उपमायां विकल्पे वेत्यमरः।) ते तव आलोके दृष्टिपथे पुरा निपतति सद्यो निपतिष्यतीत्यर्थः। स्यात् प्रबन्धे पुरातीते निकटागामिके पुरेत्यमरः। यावत्पुरानिपातयोर्लडिति लट्॥ २४॥

उत्सङ्गे इति। हे सौम्य साधो मलिनवसने (प्रोषिते मलिना कृशेति शास्त्रादित्यर्थः।) उत्सङ्गे ऊरौ वीणां निक्षिप्य मम गोत्रं नाम अङ्कः चिह्नं यस्मिन् तत् मद्गोत्राङ्कं मन्नामाङ्कं यथा तथा (गोत्रन्तु नाम्नि चेत्यमरः)

शेषान्मासान् विरहदिवसस्थापितस्यावधेर्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः।
मत्सङ्गं वा हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती
प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः॥ २६॥
कुलकम्।

सव्यापारामहनि न तथा पीडयेन्मद्वियोगः
शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते।

विरचितानि पदानि यस्य तत् तथोक्तं गेयं गानार्हं प्रबन्धादि गीतमिति पाठे स एवार्थः उद्गातुम् उच्चैर्गातुं कामो यस्याः सा (तुम् काममनसोरिति मकारलोपः।) देवयोनित्वात् गान्धारग्रामं गातुकामेत्यर्थः (तदुक्तं षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः नतु गान्धारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिरिति।) तथा नयनसलिलैः प्रियतमस्मृतिजनितैः अश्रुभिः आर्द्रां तन्त्रीं कथञ्चित् कष्टेण सारयित्वा आर्द्रत्वापहरणाय करेण प्रमृज्य अन्यथाक्वणनासम्भवादिति भावः भूयोभूयः पुनःपुनः स्वयम् आत्मना कृतामपि विस्मरणानर्हामपीत्यर्थः मूर्च्छनां स्वरारोहावरोहक्रमम् (स्वराणां स्थापनाः सान्ताः मूर्च्छनाः सप्त सप्त हीति सङ्गीतरत्नाकरे।) विस्मरन्ती वा आलोके ते निपततीति पूर्वेणान्वयः॥ २५॥

शेषानिति। अथवा विरहस्य दिवसः तस्मात् स्थापि-

स त्वं रात्रौ जलद शयनासन्नवातायनस्थः
कान्तां सुप्ते सति परिजने वीतनिद्रामुपेयाः ॥०॥
सव्यापारामहनि न तथा पीड़येन्मद्वियोगः
शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते ।
मत्सन्देशैः सुखयितुमलं पश्य साध्वीं निशीथे-
तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः ॥२७॥

तस्य तत आरभ्य निश्चितस्य अवधेः अन्तस्य शेषान् गतावशिष्टान् मासान् देहलीदत्तपुष्पैः देहली द्वारस्याधारदारु (गृहावग्रहणी देहलीत्यमरः ।) तत्र दत्तानि राशित्वेन निहितानि यानि पुष्पाणि तैर्गणनया एको द्वावित्यादिसंख्यानेन भुवि भूतले विन्यस्यन्ती वा पुष्पविन्यासैर्मासान् गणयन्ती वा इत्यर्थः । यद्वा हृदये निहितः मनसि सङ्कल्पितः आरम्भः उपक्रमो यस्य तम् अथवा हृदयनिहिताः आरम्भाः चुम्बनादयो व्यापारा यस्मिन् तं मत्सङ्गं मत्सम्भोगरतिम् आस्वादयन्ती वा आलोके ते निपतति इति पूर्वेण सम्बन्धः ननु कथमयं निश्चय इत्याशङ्कामर्थान्तरन्यासेन परिहरति प्रायेण बाहुल्येन अङ्गनानां रमणविरहेषु एते पूर्वोक्ता विनोदाः कालयापनोपायाः । एतेन सङ्कल्पावस्था उक्ता तदुक्तं सङ्कल्पो नाथविषयो मनोरथ उदाहृत इति त्रिभिः कुलकम् ॥ २५ ॥

सव्यापारामिति । हे सखे अहनि दिवसे स व्यापारां

आधिक्षामां विरहशयने सन्निषण्णैकपार्श्वां
प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः।
नीता रात्रिः क्षण इव मया सार्द्धमिच्छारतैर्या-
तामेवोष्णैर्विरहमहतीमश्रुभिर्यापयन्तीम् ॥२८॥

पूर्वोक्तबलिचित्रलेखनादिव्यापारवतीं ते सखीं स्वप्रियां मद्वियोगः मद्विरह तथा तेन प्रकारेण (प्रकारवचने थाल् इति थाल्प्रत्ययः।) न पीडयेत् यथा रात्राविति शेषः किन्तु रात्रौ निर्विनोदां निर्व्यापारां ते सखीं गुरुतरा शुक् यस्याः तां गुरुतरशुचम् अतिदुर्भरदुःखां शङ्के तर्कयामि (शङ्का वितर्कभययोरिति शब्दार्णवे।) अतो निशीथे अर्द्धरात्रे उन्निद्राम् उत्सृष्टनिद्राम् अवनिरेव शयनं शय्या यस्याः तां नियमार्थं स्थण्डिलशायिनीं साध्वीं पतिव्रताम् (साध्वी प्रतिव्रतेत्यमरः।) अतो नान्यथा शङ्कितव्यमिति भावः तां त्वत्सखीं मत्सन्देशैः मद्वार्त्ताभिः अलं पर्य्याप्तं सुखयितुम् आनन्दयितुं सौधवातायनस्थः सन् पश्य। (सखा धात्री च पितरौ मित्रदूतशुकादयः सुखयन्तीष्ट-कथनसुखोपायैर्वियोगिनीमिति रत्नाकरे।) दूतश्चायं मेघ इति भावः। अनेन जागरावस्था उक्ता॥ २७॥

पुनस्तामेव विशिनष्टि आधिक्षामामित्यादिभिश्चतुर्भिः। आधिना मनोव्यथया क्षामां कृशाम् (पुंस्याधिर्मानसी व्यथेत्यमरः। क्षायतेः कर्त्तरि क्तः। क्षायो म इति निष्ठातकारस्य मकारः।) विरहे शयनं तस्मिन् विरह

पादानिन्दोरमृतशिशिरान् जालमार्गप्रविष्टान्
पूर्वप्रीत्या गतमभिमुखं सन्निवृत्तं तथैव ।
चक्षुः खेदात् सलिलगुरुभिः पक्ष्मभिश्छादयन्तीं
साभ्रेऽह्नीव स्थलकमलिनीं न प्रबुद्धां न सुप्ताम् ॥२९

शयने पल्लवादिरचिते इत्यर्थः सन्निषण्णम् एकं पार्श्वं यस्याः ताम् अतएव प्राच्याः पूर्वस्याः दिशो मूले उदयगिरिप्रान्ते इत्यर्थः प्राचीग्रहणं क्षीणावस्थाद्योतनार्थम् मूलग्रहणं दृश्यतार्थम् कलामात्रं कला एव शेषो यस्याः तां हिमांशोः तनुं मूर्त्तिमिव स्थितां तथा या रात्रिः मया सार्द्धम् इच्छया कृतानि रतानि तैः (शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी समासः ।) क्षण इव नीतायापिता तां तज्जातीयामिव रात्रिं विरहेण महतीं महत्त्वेन प्रतीयमानाम् उष्णैः अश्रुभिः यापयन्तीम् । (याते र्ण्यन्तात्कृत्प्रत्ययः । अर्त्तिह्रीत्यादिना पुगागमः ।) स एव कालः सुखिनामल्पः प्रतीयते दुःखिनान्तु विपरीत इति भावः । एतेन कार्श्यावस्था उक्ता ॥ २८ ॥

पादानिति । जालमार्गं प्रविष्टान् गवाक्षविवरगतान् अमृत शिशिरान् इन्दोः पादान् रश्मीन् पूर्वं प्रीत्या पूर्वस्नेहेन पूर्ववदानन्दकरा भविष्यन्तीति बुद्ध्येति भावः अभिमुखं यथा तथा गतं तथैव सन्निवृत्तं यथा गतं तथैव प्रतिनिवृत्तं तदा तेषामतीव दुःसहत्वादिति भावः चक्षुः

अन्येद्युर्व्यामवनिशयने सन्निकीर्णैकपार्श्वां
तत्पर्यङ्कप्रगलिततलवैर्म्लिष्टदहारैरिवास्रैः।
भूयोभूयः कठिनविषमां सारयन्तीं कपोला-
दामोक्तव्यामयमितनखेनैकवेणीं करेण ॥०॥
निश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिना विक्षिपन्तीं
शुद्धस्नानात् परुषमलकं नूनमागण्डलम्बम्।

दृष्टिं खेदात् सलिलगुरुभिः अश्रुदुर्भरैः पक्ष्मभिः छादयन्तीम् अतएव साभ्रे दुर्दिने अह्नि दिवसे न प्रबुद्धां मेघावरणादविकसितां न सुप्ताम् अहरित्यमुकुलिताम् (उभयत्रापि नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः।) स्थलकमलिनिमिव स्थिताम्। एतेन विषयद्वेषाख्या षष्ठी दशा सूचिता॥२९॥

निश्वासेनेति। शुद्धस्नानात् तैलादिरहितस्नानात् परुषं कठिनस्पर्शं नूनम् आगण्डलम्बम् (सुप्सुपेति समासः।) अलकं चूर्णकुन्तलान् (जातावेकवचनम्।) अधरकिसलयं क्लेशयति क्लिश्नातीति वा तेन तथोक्तेन उष्णेनेत्यर्थः (क्लिश्यतेर्ण्यन्तात् क्लिश्नातेरण्यन्ताद्वा ताच्छील्ये णिनिः।) निश्वासेन विक्षिपन्तीं चालयन्तीं तथा स्वप्नजोऽपि स्वप्नावस्थाजन्योऽपि साक्षात्सम्भोगासम्भवादिति भावः मत्सम्भोगः कथं केनापि प्रकारेण उपनयेत् आग-

मत्सम्भोगः कथमुपनयेत् स्वप्नजोऽपीति निद्रा-
माकाङ्क्षन्तीं नयनसलिलोत्पीड़रुद्धावकाशाम् ॥३०॥
आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम हित्वा
शापस्यान्ते विगलितशुचा तां मयोद्वेष्टनीयाम् ।
स्पर्शक्लिष्टामयमितनखेनासकृत्सारयन्तीं
गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥ ३१ ॥

च्छेत् इति आश्रयेनेति शेषः (इति शब्दोक्तार्थत्वादप्रयोगः प्रयोगे चापौनरुक्त्यमित्यालङ्कारिकाः । प्रार्थनायां लिङ् ।) नयनसलिलोत्पीडेन अश्रुप्रवृत्त्या रुद्धावकाशाम् आक्रान्तस्थानां दुर्लभामित्यर्थः निद्राम् आकाङ्क्षन्तीं स्वप्नहेतुत्वादिति भावः । अत्रासुविसर्जनेन लज्जात्यागो व्यज्यते ॥ ३० ॥

आद्ये इति । आद्ये विरहदिवसे दाम मालां हित्वा त्यक्त्वा या शिखा बद्धा ग्रथिता शापस्यान्ते विगलितशुचा वीतशोकेन मया उद्वेष्टनीयां मोचनीयां स्पर्शक्लिष्टां स्पर्शे सति मूलकेशेषु सव्यथामित्यर्थः कठिना च सा विषमा निम्नोन्नता च ताम् (खञ्जकुब्जादिवदन्यतरस्य प्राधान्यविवक्षया विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासः ।) एकवेणीम् एकीभूतवेणीम् (पूर्वकालेत्यादिना तत्पुरुषः ।) तां शिखाम् अयमिता अकर्त्तितोपान्ता नखा यस्य तेन करेण गण्डाभोगात् कपोलविस्तारात् असकृत् मुहुर्मुहुः

सा सन्नस्ताभरणमबला पेशलं धारयन्ती
शय्योत्सङ्गे निहितमसकृद्दुःखदुःखेन गात्रम् ।
त्वामप्यस्रं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं
प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा ॥३२॥
जाने सख्यास्तव मयि मनः सम्भृतस्नेहमस्मा-
दित्यम्भूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि ।

सारयन्तीम् अपसारयन्तीं तां पश्येति पूर्वेण सम्बन्धः । असकृत् सारणात् चित्तविभ्रमदशा सूचिता ॥ ३१ ॥

सेति । अबला दुर्बला सन्न्यस्ताभरणं कृशत्वात् परित्यक्ताभरणम् असकृत् अनेकशः दुःखदुःखेन दुःखप्रकारेण (प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः ।) शय्योत्सङ्गे निहितं पेशलं मृदुलं गात्रं शरीरं धारयन्ती वहन्ती अनेनात्यन्ताशक्त्या मूर्च्छावस्था सूच्यते सा त्वत्सखी त्वामपि नवजलमयं नवा-म्बुरूपम् अस्रं वाष्पं अवश्यं सर्वथा मोचयिष्यति (द्विकर्म्मसु पचादीनां चोपसंख्यानमिष्यते इति मुचेः पचादित्वात् द्विकर्म्मकत्वम् ।) तथाहि प्रायः प्रायेण आर्द्रान्तरात्मा मृदुहृदयः मेघस्तु द्रवान्तःशरीरः सर्वः करुणा करुणामयी वृत्तिः अन्तःकरणवृत्तिर्यस्य सः करुणावृत्तिर्भवति । अस्मिन्नवसरे सर्वथा शीघ्रं त्वया गन्तव्यम् अनन्तरदशा-परिहारायेति सन्दर्भाभिप्रायः ॥ ३२ ॥

ननु किमिदमादिमां चक्षुःप्रीतिमुपेक्ष्य अवस्थान्तरा-

वाचालं मां न खलु सुभगम्मन्यभावः करोति
प्रत्यक्षन्ते निखिलमचिरात् भ्रातरुक्तं मया यत् ३३

एवेव तत्र भवान् कविराडुक्तवान् उच्यते सम्भोगो विप्रलम्भश्च द्विधा शृङ्गार उच्यते। संयुक्तयोस्तु सम्भोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः। पूर्वानुरागमानाख्यप्रवासकरुणात्मना। विप्रलम्भश्चतुर्धात्र प्रवासस्तत्र च त्रिधा। कार्य्यतः सम्भ्रमाच्छापादस्मिन् काव्ये तु शापजः। प्रागसङ्गतयोर्य्यूनोः सति पूर्वानुरञ्जने। चक्षुःप्रीत्यादयोऽवस्था दश स्युस्तत्क्रमो यथा। दृङ्मनः सङ्गसङ्कल्पा जागरः कृशतारतिः। ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश। पूर्वसङ्गतयोरेव प्रवास इति कारणात्। न तत्रापूर्ववत् चक्षुःप्रीतिरुत्पत्तिमर्हति। ह्रत्सङ्गस्य तु सिद्धस्याप्यविच्छेदोऽत्र वर्ण्यते। अनन्यापूर्ववद्वाच्या इति तावद्व्यवस्थितिः। वैयर्थ्यादादिमां हित्वा वैरस्यादन्तिमां तथा। हृत्सङ्गादेरिहाचष्ट कविरष्टाविति स्थितिः। मत्सादृश्यं लिखन्तीति पद्येऽस्मिन् प्रतिपादिता। चक्षुःप्रीतिरिति प्रोक्तं निरुत्तरकृताननम्। चक्षुःप्रीतिर्भवेच्चित्रेष्वदृष्टचरदर्शनात्। यथा मालविकारूपमग्निमित्रस्य पश्यतः। प्रोषितानान्तु भर्त्तॄणां क्व दृष्टादृष्टपूर्वता। अथ तत्रापि सन्देहे सकलत्राणि पृच्छतु। किं भर्त्तृप्रत्यभिज्ञा स्यात् किं वैदेशिकभावना। प्रवासादागते स्वस्मिन्नित्यलं कलहेर्ष्यया ॥ ३३ ॥

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम्।
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्याः
मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति॥३४॥

ननु ईदृशीं दशामापन्नेति कथं त्वया निश्चितम् अत आह जाने इति। हे मेघ तव सख्याः मनः मयि सम्भृतस्नेहं सञ्चितानुरागं जाने अस्मात् स्नेहज्ञानकारणात् प्रथमविरहे प्रथमग्रहणं दुःखातिशयद्योतनार्थम् तत्सखीम् इत्थम्भूतां पूर्वोक्तावस्थामापन्नां तर्कयामि। ननु सुभगमानिनामिष स्वभावो यदात्मनि स्त्रीणामनुरागप्रकटनं तत्राह वाचालमिति सुभगम् आत्मानं मन्यते इति सुभगम्मन्यः (आत्ममाने खश् चेति खश्प्रत्ययः। अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः।) तस्य भावः सुभगम्मन्यभावः सुभगमानित्वं मां वाचालं बहुभाषिणं न करोति खलु सौन्दर्याभिमानान्न प्रलपामीत्यर्थः। (स्याज्जल्पकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवागित्यमरः। आलजाटचौ बहुभाषिणीत्यालच्प्रत्ययः।) किन्तु हे भ्रातः मयोक्तं यदाधिक्षामामित्यादि तत् निखिलं सर्वम् अचिरात् शीघ्रमेव ते तव प्रत्यक्षं भविष्यतीति शेषः॥३३॥

रुद्धेति। अलकैः रुद्धाः अपाङ्गयोः प्रसराः यस्य तत् तथोक्तम् अञ्जनेन स्नेहः स्निग्धत्वं तेन शून्यम् अपि च किञ्च

वामश्चास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयै-
र्मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।
सम्भोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां
यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम् ॥३५॥

मधुनः मद्यस्य प्रत्यादेशात् निराकरणात् परित्यागादित्यर्थः (प्रत्यादेशो निराकृतिरित्यमरः ।) विस्मृतः भ्रूविलासः भ्रूभङ्गो येन तत् तथोक्तं नयनस्य रुद्धापाङ्गप्रसरत्वादिकं विरहसमुत्पन्नमिति भावः त्वयि आसन्ने सति स्वकुशलवार्त्तां शंसिनीति शेषः उपरि ऊर्द्ध्वभागे स्पन्दते स्फुरति इति उपरिस्पन्दि (तथाच निमित्तनिदाने स्पन्दान्मूर्ध्नि च्छत्रलाभं भाले पट्टं शुभं भ्रुवि । इष्टप्राप्तिं दृशोरूर्द्ध्वमपाङ्गे हानिमादिशेदिति ।) (मृगाक्ष्याः तस्याः नयनं वाममिति शेषः) वामभागस्तु नारीणां पुंसां श्रेष्ठस्तु दक्षिणः । दाने देवादिपूजायां स्पन्देऽलङ्करणेऽपि चेति स्त्रीणां वामभाग प्राशस्त्यात् ।) मीनक्षोभात् मीनचलनात् चलस्य कुवलयस्य श्रिया शोभया तुलां सादृश्यम् एष्यतीति शङ्के तर्कयामि ॥ ३४ ॥

वाम इति । मदीयैः कररुहपदैर्नखपदैः । पुनर्भवः (कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियामित्यमरः ।) मुच्यमानः परिहीयमाणः नखाङ्करहित इत्यर्थः । चिरपरिचितं चिराभ्यस्तं मुक्ताजालं मौक्तिकसरमयं कटिभूषणं दैवगत्या

तस्मिन् काले जलद यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्या-
दन्वास्यैनां स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्व ।
माभूदस्याः प्रणयिनि मयि स्वप्नलब्धे कथञ्चित्
सद्यः कण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गाढ़ोपगूढ़म् ॥३६॥

दैववशेन त्याजितः । सम्प्रति नखपदोषाभावेन ग्रोतोपचारस्य तस्य वैयर्थ्यादिति भावः । त्यजतेर्ण्यन्तात् कर्म्मकर्त्तरि क्तः । पचादित्वात् द्विकर्म्मकत्वम् । सम्भोगान्ते मम हस्तसंवाहनानां हस्तेन मर्द्दनानाम् । (संवाहनं मर्द्दनं स्यादित्यमरः ।) समुचितो योग्यः सरसो रसार्द्रः परिपक्को न शुष्कस्य विवक्षितः तत्रैव पाण्डिमसम्भवात् । स चासौ कलोस्तम्भश्च स इव गौरः पाण्डुरः । (गौरः करीरे सिद्धार्थे शुक्ले पीतेऽरुणेऽपि चेति मालतीमालायाम् ।) अस्याः प्रियायाः वाम ऊरुश्चलत्वं स्पन्दनं यास्यति प्राप्स्यते । ऊरोः स्पन्दाद्रतिं विन्द्यादूर्वोः प्राप्तिं सुवास स इति निमित्त निदाने ॥ ३५ ॥

तस्मिन्निति । हे जलद ! तस्मिन् काले त्वदुपसर्पणकाले सा यत्प्रिया लब्धं निद्रासुखं यया तादृशी स्याद्यदि स्याच्चेत् एनां निद्राणामन्वास्य पश्चादासित्वेत्यर्थः ।) उपसर्गवशात्सकर्म्मकत्वम् ।) स्तनितविमुखो गर्जितपराङ्मुखो निःशब्दः सन् अन्यथा निद्राभङ्गः स्यादिति भावः । याममात्रं प्रहरमात्रम् । (द्वौ यामप्रहरौ समावित्यमरः ।)

तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम्।
विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे
वक्तुं धीरः स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः॥३७॥

सहस्व प्रतीक्षस्व। प्रार्थनायां लोट्। यत्नयोरेकवार सुरतस्य यामावधिकत्वात् स्वप्नेऽपि तथा भवितव्यमित्यभिप्रायः। तथा च रतिसर्वस्वे। एकवारावधिर्यामो रतस्य परमो मतः। चन्द्रशक्तिमतोर्यूनोरद्भुतक्रमवर्त्तिनोरिति। यामसहनस्य प्रयोजनमाह माभूदिति। अस्याः प्रियायाः प्रणयिनि प्रेयसि मयि कथञ्चित् कष्टेन स्वप्नलब्धे सति गाढोपगूढं गाढालिङ्गनम्। (नपुंसके भावे क्तः।) सद्यस्तत्क्षणं कण्ठात् च्युतः भुजलतयोर्ग्रन्थिबन्धो यस्य तन्मा भूत् मास्तु कथञ्चिल्लब्धालिङ्गनस्य विघातो माभूदित्यर्थः। न चात्र निद्रोक्तिस्तामुन्निद्रामिति पूर्वोक्तेन विरुध्यते पुनः सप्तम्याद्यवस्थासु पाक्षिकनिद्रासम्भवात्। तथा च रसरत्नाकरे। (आसक्तौ रोदनं निद्रा निर्लज्जानर्थवाग्भ्रमः। सप्तमादिषु जायन्ते दशाभेदेषु वासुके इति)॥ ३६॥

तामिति। तां प्रियां स्वस्य जलकणिकाभिर्जलबिन्दुभिः शीतलेनानिलेनोत्थाप्य प्रबोध्य। एतेन तस्याः प्रभुत्वाद्राजनानिलसमाधिर्व्यज्यते। यथाह भोजराजः। मृदुभिर्मर्दनैः पादे शीतलैर्व्यजनैः स्तनौ। श्रुतौ च मधुरै-

भर्त्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं
तत्सन्देशैर्हृदयनिहितैरागतं त्वत्समीपम् ।
यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ३८

र्गीतैर्निद्रातो बोधयेत् प्रभुर्मिति। अभिनवैर्मालतीनां जालकैः समं जातीमुकुलैः सह। सुमनामालती जातिरिति। साकं सत्रासमं सहेति। (क्षारको जालकं क्लीवे कलिका कोरकः पुमानिति चामरः।) प्रत्याश्वस्तां सुस्थिताम्। अन्यत्र पुनरुच्छ्वसिताम्। (श्वसेः कर्त्तरि क्तः।) एतेनास्याः सौकुमार्य्यं गम्यते। त्वत्सनाथे त्वत्सहिते। गवाक्षे स्तिमितनयनां कोऽसाविति विस्मयान्निश्चलनेत्रां मानिनीं मनस्विनीं जनानौचित्यासहिष्णुमित्यर्थः।(विद्युत् गर्भा अन्तःस्था यस्य स विद्युद्गर्भः अन्तर्लीनविद्युत्क इत्यर्थः। गर्भोपवरकेऽन्तःस्थे गर्भोऽग्नौ कुक्षिणोऽर्भके इति शब्दार्णवः।) दृष्टिप्रतिघातेन वक्तुर्मुखावलोकनप्रतिबन्धकत्वान्न विद्युताद्योतितव्यमिति भावः। धीरो धैर्य्यविशिष्टश्च सन् अन्यथा लोलत्वादिनैतदनाश्वासनप्रसङ्गादिति भावः। स्तनितवचनैः स्तनितान्येव वचनानि तैर्वक्तुं प्रक्रमेथा उपक्रमस्व। (विध्यर्थे लिङ्। प्रोपाभ्यामित्यात्मनेपदम्)॥३७॥

सम्प्रति दूतस्य श्रोतृजनाभिमुखीकरणाचातुरीमुपदिशति, भर्त्तुरिति। विधवा गतभर्तृका न भवतीति अविधवा सभर्तृका हे अविधवे! अनेन भर्तृजीवनसूच-

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य सम्भाव्य चैवम् ।
श्रोष्यत्यस्मात्परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां
कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात्किञ्चिदूनः ॥३९॥

नादनिष्टाशङ्कां वारयति। मां तव भर्त्तुः प्रियं मित्रं प्रियसुहृदं तत्रापि हृदयनिहितैर्मनसिस्थापितैस्तत् सन्देशैस्तस्य भर्त्तुः सन्देशैस्त्वत्समीपमागतं भर्त्तुः सन्देशकथनार्थमागतमित्यर्थः। अम्बुवाहं मेघं विद्धि जानीहि। न केवलमहं वार्त्ताहरः किन्तु घटकोऽपीत्याशयेनाह योऽम्बुवाहामन्द्रस्निग्धैः स्निग्धगम्भीरैः ध्वनिभिः करणैः अबलानां स्त्रीणां वेणयस्तासां मोक्षे मोचने उत्सुकानि पथि श्राम्यतां श्रान्तिमापन्नानां प्रोषितानां प्रवासिनां पान्थानामित्यर्थः वृन्दानि सङ्घान् त्वरयति। पान्थोपकारिणो मे किमु वक्तव्यं सुहृदुपकारित्वमिति भावः ॥ ३८ ॥

भर्तृसख्यादिज्ञापनस्य फलमाह इतीति। इत्येवमाख्याते पवनतनयं हनूमन्तं मैथिली सीतेव सा मत्प्रिया उन्मुखी उत्कण्ठया औत्सुक्येन उच्छ्वसितहृदया विकसितचित्ता च सती त्वां वीक्ष्य सम्भाव्य सत्कृत्य अस्मात् भर्तृमैत्रीज्ञापनात्परं सर्वं श्रोतव्यम् अवहिता अप्रमत्ता सती श्रोष्यति च। अत्र सीता हनूमदुपाख्यानादस्याः पातिव्रत्यं मेघस्य दूतगुणसम्पत्तिश्च व्यज्यते। तदृ णास्तु

तामायुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्त्तुं
ब्रूयादेवं तव सहचरो रामगिर्य्याश्रमस्थः।
अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तः
पूर्वाभाष्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥४०॥

रत्नाकरे। (ब्रह्मचारी बली धीरो मायावी मानवर्जितः। धीमानुदारो निःशङ्को वक्ता दूतः स्त्रियां भवेदिति।) ननु वार्त्तामात्रश्रवणादस्याः को लाभ इत्याशङ्क्यार्थान्तरमुपन्यस्यति। हे सौम्य! साधो सीमन्तिनीनां बधूनाम्। नारी सीमन्तिनी बधूरित्यमरः। सुहृदा सुहृन्मुखेनोपनतः प्राप्तः। सुहृत्पदं विप्रलम्भशङ्कानिवारणार्थम्। कान्तस्योदन्तो वार्त्ता कान्तोदन्तः। (वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादित्यमरः।) सङ्गमात् कान्तसम्पर्कात् किञ्चिदूनः ईषदूनः तद्वदेवानन्दकारीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

सम्प्रति सन्दिशति तामिति। हे आयुष्मन्! प्रशंसायां मतुप्। परोपकारश्लाघ्यजीवितेत्यर्थः। मम वचनं प्रार्थनावचनं तस्माच्च आत्मनः स्वस्योपकर्त्तुञ्च परोपकारेणात्मानं कृतार्थयितुमित्यर्थः। (उपकारक्रिया प्रतिकर्म्मत्वेऽपि तस्यानुकरोतीत्यादिवत्सम्बन्धमात्रविवक्षायामात्मन इति षष्ठी न विरुध्यते।) यथाह भारविः। (स लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषामिति। तथा श्रीहर्षस्य। साधूनामुपकर्त्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुमिति।) तां प्रियामेवं ब्रूयात्

अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढ़तप्तेन तप्तं
सास्रेणाश्रुद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन।
उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्त्ती
सङ्कल्पैस्तैर्विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः॥४१॥

भवानिति शेषः। किमित्याह हे अबले! तव सहचरो भर्त्ता रामगिरिश्चित्रकूटस्याश्रमेषु तिष्ठतीति रामगिर्य्याश्रमस्थः सन्न व्यापन्नः न मृतः। अमरणे हेतुमाह वियुक्तो वियोगं प्राप्तो दुःखी सन् त्वां कुशलं पृच्छति दुह्यादित्वात् पृच्छतेर्द्विकर्म्मकत्वम्। तथा हि सुलभविपदामयत्नसिद्धविपत्तीनां प्राणिनाम् एतदेव कुशलमेव पूर्वाभाष्यम् एतदेव प्रथममवश्यं प्रष्टव्यम्। कृत्याश्चेत्यावश्यकार्थे ण्यप्रत्ययः॥ ४०॥

अङ्गेनेति। किञ्च दूरवर्त्ती दूरस्थः। न चागन्तुं शक्यत इत्याह वैरिणा विरोधिना विधिना दैवेन रुद्धमार्गः प्रतिबद्धवर्त्मा स ते सहचरः तनुना कृशेन गाढ़तप्तेनात्यन्तसन्तप्तेन सास्रेण साश्रुणा उत्कण्ठा वेदना अस्य जाता उत्कण्ठितः तेनोत्कण्ठितेन। (तदस्य सञ्जातमित्यादिना इतच्प्रत्ययः। उत्कण्ठतेर्वा कर्त्तरि क्तः।) समधिकतरमधिकमुच्छ्वसितीति समधिकरोच्छ्वासी तेन दीर्घनिश्वासिनेत्यर्थः। अङ्गेन स्वशरीरेण प्रतनु कृशं तप्तं सन्तप्तमश्रुद्रुतमश्रुक्लिन्नम्। (अश्रु नेत्राम्बुरोदनञ्चास्रमस्रु चेत्य-

शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्तात्
कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात्
सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनाभ्यामदृष्ट-
स्त्वामुत्कण्ठारविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥४२॥

मरः ।) अविरतोत्कण्ठमविच्छिन्नवेदनम् उष्णोच्छ्वासं तीव्र-निःश्वासम् । (तिग्मं तीव्रं खरं तीक्ष्णं चण्डमुष्णं समं स्मृतमिति हलायुधः ।) अङ्गं त्वदीयं तैः स्वसंवेद्यैः सङ्कल्पैर्मनोरथैर्विशत्येकीभवतीत्यर्थः । अत्र समरागित्वद्योतनाय नायकेन नायिकायाः समानावस्थत्वमुक्तम् ॥ ४१ ॥

सम्प्रति स्वावस्थानिवेदनाय प्रस्तौति शब्दाख्येयमिति । हे अबले । यस्ते प्रियः सखीनां पुरस्तादग्रे आननस्पर्शे त्वन्मुखसम्पर्के लोभात् शब्दाख्येयं शब्देन रवेणाख्येयम् उच्चैर्वाच्यमपि यत् तद्वचनमपीति शेषः । कर्णे कथयितुं लोलो लालसोऽभूत् किल । (लोलुपो लोलभो लोलो लालसो लम्पटोऽपि चेति यादवः । श्रवण-विषयं कर्णपथम् अतिक्रान्तः तथा लोचनाभ्यामदृष्टः । अतिदूराद्द्रष्टुं श्रोतञ्च न शक्य इति भावः । स ते प्रियः त्वाम् उत्कण्ठया विरचितानि पदानि (सुप्तिङन्तशब्दाः वाक्यानि वा यस्य तत्तथोक्तम् । पदं शब्दे च वाक्ये चेति विश्वः)। इदं वक्ष्यमाणं मन्मुखेनाह सन्मुखेन स एव ब्रूते इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां वर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्
हन्तैकस्मिन्क्वचिदपि नते चण्डि साहश्यमस्ति ४३

साहश्यप्रतिकृतिस्वप्नदर्शनतदङ्गस्पृष्टस्पर्शाख्यानि चत्वारि विरहिणां विनोदस्थानानि तथा चोक्तं पताकायाम् । वियोगावस्थासु प्रियजनसदृक्षानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्पृष्टानामुपनतवतां दर्शन मपि प्रतीकारोऽनङ्गव्यथितमनसां कोऽपि गदित इति । तत्र सदृशवस्तु दर्शनमाह ।

श्यामास्विति । श्यामासु प्रियङ्गुलतासु । (श्यामा तु महिलाह्वया लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फलीत्यमरः ।) अङ्गं शरीरमुत्पश्यामि सौकुमार्य्यादिसाम्यादङ्गमिति तर्कयामीत्यर्थः । तथा चकितहरिणीनां प्रेक्षणे दृष्टिपातं शशिनि चन्द्रे वक्त्रच्छायां मुखकान्तिं तथा शिखिनां वर्हिणां वर्हभारेषु वर्हसमूहेषु केशान् प्रतनुषु स्वल्पासु नदीनां वीचीषु । अत्र वीचीनां विशेषणोपादानेन तानुक्तगुणग्रहो दोषः भ्रूसाम्यनिर्वाहाय महत्त्वदोषनिराकरणार्थत्वार्थत्वात्तस्येति । तदुक्तं रसरत्नाकरे । (नानुत्पादे गुणोत्कर्षे भोगोक्तौ दोषवारणे । विशेषणादिदोषस्य नास्त्यनुक्तगुणाग्रह इति ।) भ्रूविलासान् । भ्रूपताका इति पाठे भ्रवः पताका (इवेत्युपमितसमासः ।) उत्पश्या-

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्त्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः॥४४॥

मीति सर्वत्र सम्बध्यते। तथापि नास्ति मनोनिर्वृतिरित्याशयेनाह हन्तेति हन्तविषादे। हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोरित्यमरः। हे चण्डि! अतिकोपने। (चण्डस्त्वत्यन्तकोपन इत्यमरः। गौरादित्वात् ङीष्।) उपमानकथनमात्रेण न कोऽपि तव्यमिति भावः। क्वचिदपि कस्मिन्नप्येकस्मिन् वस्तुनि ते तव सादृश्यं नास्त्यतो न निर्वृणोमीत्यर्थः। अनेन अस्य सौन्दर्य्यमनुपममिति व्यज्यते॥४३॥

सम्प्रति प्रतिकृतिदर्शनमाह त्वामिति। हे प्रिये! प्रणयेन प्रेमातिशयेन कुपितां कुपितावस्थायुक्तां त्वां त्वत्प्रतिकृतिमित्यर्थः धातवः गैरिकादयः (धातुर्वातादिशब्दादिगैरिकादिष्वजादिष्विति यादवः।) ते एव रागाः रञ्जकद्रव्याणि (चित्रादिरञ्जकद्रव्ये लाक्षादौ प्रणयेच्छयोः। सारङ्गादौ च रागः स्यादारव्ये रञ्जने पुमानिति शब्दार्णवे।) तैः धातुरागैः शिलायां शिलापट्टे आलिख्य निर्माय आत्मानं मां मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः ते तव चित्रगतायाः इत्यर्थः चरणपतितं कर्त्तुं तथा लिखितुं यावत् इच्छामि तावत् इच्छासमकालं मुहुः उपचितैः प्रवृद्धैः अस्रैः अश्रुभिः कर्तृभिः (अस्रमश्रुणि शोणिते

धारासिक्तस्थलसुरभिणस्त्वन्मुखस्यास्य बाले
दूरीभूतं प्रतनुमपि मां पञ्चबाणः क्षिणोति ।
घर्म्मान्तेऽस्मिन् विगणय कथं वासराणि व्रजेयु-
र्दिक्संसक्तप्रविततघनव्यस्तसूर्य्यातपानि ॥०॥
मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेषु ।

इति विश्वः। मे दृष्टिः आलुप्यते आव्रियते इत्यर्थः ततः दृष्टिप्रतिबन्धात् लेखनं प्रतिबध्यते इति भावः क्रूरः घातुकः (नृशंसो घातुकः क्रूर इत्यमरः ।) कृतान्तः दैवम् (कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्म्मस्वित्यमरः ।) तस्मिन्नपि चित्रेऽपि नौ आवयोः (युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नाविति नावादेशः ।) सङ्गमं सहवासं न सहते । सङ्गमलेखनमप्यावयोरसहमानं दैवमावयोः साक्षात् सङ्गमं न सहते इति किमु वक्तव्यम् इति अपिशब्दार्थः॥४४॥

अधुना स्वप्नदर्शनमाह मामिति। सुप्तस्य विज्ञानं स्वप्नः (स्वप्नः सुप्तस्य विज्ञानमिति विश्वः।) सन्दर्शनं संवित् (दर्शनं समये शास्त्रे दृष्टौ स्वप्नेऽक्षि संविदीति शब्दार्णवे ।) स्वप्ना इति सन्दर्शनानि स्वप्नज्ञानानि चूतवृक्षादिवत् सामान्यविशेषभावेन सहप्रयोगः तेषु मया कथमपि महता प्रयत्नेन लब्धायाः गृहीतायाः दृष्टायाः इति यावत् ते तव निर्दयाश्लेषः गाढालिङ्गनं स एव हेतुः तस्य निर्द-

पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिशलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥४५॥
भित्त्वा सद्यः किशलयपुटान् देवदारुद्रुमाणां
ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः।

याश्लेषार्थमित्यर्थः (षष्ठी हेतुप्रयोग इति षष्ठी।) आकाशे निर्विषये प्रणिहितभुजं प्रसारितबाहुं मां पश्यन्तीनां स्थलीदेवतानां मुक्ताः मौक्तिकानि इव स्थूलाः अश्रुलेशाः वाष्पविन्दवः तरुकिशलयेषु अनेन चेलाञ्चलेन अश्रु धारणसमाधिर्ध्वन्यते बहुशो न पतन्तीति न किन्तु पतन्त्येव इत्यर्थः। (निश्चये नञ्द्वयप्रयोगः तथा चालङ्कारिकसूत्रं स्मृतिनिश्चयसिद्धार्थेषु नञ्द्वयप्रयोग इति। महात्मगुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौ यदि। देशभ्रंशो महादुःखं मरणञ्च भवेद् ध्रुवमिति क्षितौ देवताश्रुपातनिषेधदर्शनात् यक्षस्य मरणाभावसूचनार्थं तरुकिशलयेषु पतन्तीत्युक्तम्॥ ४५॥

इदानीं तदङ्गस्पृष्टवस्तुस्पर्शनमाह भित्त्वेति। देवदारुद्रुमाणां किशलयपुटान् पल्लवपुटान् सद्यः भित्त्वा ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयः तेषां देवदारुद्रुमाणां क्षीरस्रुतिभिः क्षीरनिष्यन्दैः सुरभयः सुगन्धयः तुषाराद्रिवातले लिङ्गमिदं ये वाताः दक्षिणेन दक्षिणमार्गेण (तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात् तृतीया समेन यातीतिवत् तत्रापि करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात् कर्तृकरणयोरेव तृतीयेति भाष्यकारः।) प्रवृत्ताः चलिताः हे गुणवति

आलिङ्गान्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥४६॥
सङ्क्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा
सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात्।
इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः॥४७॥

सौशील्यसौकुमार्य्यादिगुणसम्पन्ने ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं प्राक् एभिः वातैः तव अङ्गं स्पृष्टं भवेत् यदि किलेति सम्भावितमेतदिति बुद्धेरित्यर्थः (वार्त्तासम्भाव्ययोः किलेत्यमरः।) मया आलिङ्ग्यन्ते आश्लिष्यन्ते। अत्र वायूनां स्पृश्यत्वेऽपि) अमूर्त्तत्वेन आलिङ्गनायोगात् आलिङ्ग्यन्ते इत्यभिधानं यक्षस्य उन्मत्तत्वात् प्रलपितमित्यदोष इति वदन् निरुक्तकारः स्वयमेव उन्मत्तप्रलापोल्युपेक्षणीयः ॥४६॥

संक्षिप्येतेति। दीर्घाः यामाः प्रहराः यस्यां सा दीर्घयामा विरहवेदनया तथा प्रतीयमानेत्यर्थः त्रियामा रात्रिः (आद्यन्तयोरर्द्धयामयोर्दिनव्यवहारात् त्रियामेति क्षीरस्वामी।) क्षण इव कथं केन प्रकारेण संक्षिप्येत लघूक्रियेत अहः अपि सर्वावस्थासु सर्वकालेषु इत्यर्थः मन्दमन्दोमन्दप्रकारः (प्रकारे गुणवचनस्येति द्विरुक्तिः। कर्मधारयवदुत्तरेष्विति कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक्।) मन्दमन्दातपम् अत्यल्पसन्तापं कथं स्यात् न स्यादेव हे

नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे
तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मागमः कातरत्वम् ।
कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥४८॥

चटुलनयने चञ्चलाक्षि इत्थम् अनेन प्रकारेण दुर्लभप्रार्थनम् अप्राप्यमनोरथं मे मम चेतः गाढोष्माभिः अतितीव्राभिः त्वद्वियोगव्यथाभिः अशरणम् अनाथं कृतम् ॥४७॥

न च मदीयदुर्दशाश्रवणेन भेतव्यमित्याह नन्विति । ननु इति आमन्त्रणे (प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे नन्वित्यमरः ।) ननु प्रिये बहु विगणयन् शापान्ते सति एवमेवं करिष्यामीति आवर्त्तयन् आत्मानं आत्मनैव स्वेनैव (प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया ।) अवलम्बे धारयामि यथाकथञ्चित् जीवामि इत्यर्थः । तत् तस्मात् कारणात् हे कल्याणि सुभगे त्वत्सौभाग्येनैव जीवामीति भावः (बह्वादिभ्यश्चेति ङीष् ।) त्वमपि नितराम् अत्यन्तं कातरत्वं भीरुत्वं मा गमः मा गच्छ (गमेर्माङि लुङ् । न माङ्योगे इत्यडागमाभावः ।) तादृक्सुखिनोरावयोः ईदृग्विधे दुःखे कथं न बिभेमीत्याशङ्क्याह कस्येति कस्य जनस्य अत्यन्तं नियतं सुखम् उपनतं प्राप्तम् एकान्ततः नियमेन दुःखं वा उपनतं किन्तु दशा अवस्था चक्रस्य रथाङ्गस्य नेमिः अन्तः (चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमानित्यमरः ।) तस्याः क्रमेण परिपाट्या (क्रमः शक्तौ परीपाट्या-

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानन्यान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु॥४६॥

मिति विश्वः ।) नीचैः अधः उपरि च गच्छति प्रवर्त्तते जन्तोः सुखदुःखे पर्य्यावर्त्तेते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

न च निरवधिकमेतद्दुःखमित्याह शापान्त इति । शार्ङ्गं नाम धनुः पाणौ स्थितं यस्य तस्मिन् शार्ङ्गपाणौ विष्णौ (सप्तम्युपमानेत्यादिना बहुव्रीहिः । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यात् पाणिशब्दस्योत्तर-निपातः ।) भुजगः शेष एव शयनं तस्मात् उत्थिते सति मे शापान्तः शापावसानम् भविष्यतीति शेषः शेषान् अव-शिष्टान् चतुरो मासान् मेघदर्शनप्रभृति हरिबोधन-दिनान्तमित्यर्थः दशदिवसाधिक्यन्तु न विवक्षितमित्युक्त-मेव लोचने मीलयित्वा निमील्य गमय धैर्य्येण अतिवाहय इत्यर्थः पश्चात् अनन्तरं त्वञ्च अहञ्च आवाम् (त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषः । त्यदादीनां मिथो द्वन्द्वे यत्परं तच्छिष्यते इति अस्मदः शेषः ।) विरहे गणितम् एवमेवं करिष्यामीति मनसि आवर्त्तितं तं तम् (वीप्सायां द्विरुक्तिः ।) आत्मनोः आवयोः अभिलाषं मनोरथं परि-णताः शरच्चन्द्रिकाः यासां तासु क्षपासु रात्रिषु निर्वेक्ष्यावः भोक्ष्यावहे । विशतेर्लृट् । निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः ।

भूयश्चाह त्वमपि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे
निद्रां गत्वा किमपि रुदती सस्वनं विप्रबुद्धा ।
सान्तर्हासं कथितमसकृत् पृच्छतश्च त्वया मे
दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन् कामपि त्वं मयेति ॥५०॥

अत्र कश्चित् नभोनभस्ययोरेव वार्षिकत्वात् कथमाषाढादि चतुष्टयस्य वार्षिकत्वमुक्तमिति चोदयित्वा ऋतुद्वयपचाश्रयणाद्विरोध इति पर्य्यहारि तत्सर्वमसङ्गतम् अत्र गतशेषाश्चत्वारो मासा इत्युक्तं कविना नतु ते वार्षिका इति तस्मादनुक्तोपालम्भ एव । यच्च नाथेनोक्तं कथमाषाढादि चतुष्टयात् परं शरत्काल इति तत्रापि आ कार्त्तिकसमाप्तेः शरत्कालानुवृत्तेः परिणतशरच्चन्द्रिकासु इत्युक्तं नतु तदैव शरत्प्रादुर्भाव उक्त इत्यविरोध एव ॥ ४९ ॥

सम्प्रति तस्या मेघवञ्चकत्वशङ्कानिरासाय अतिगूढमभिज्ञानमुपदिशति भूय इति । हे अबले भूयः पुनरपि आह त्वद्भर्त्ता मन्मुखेनेति शेषः मेघवचनमेतत् किमित्यत आह पुराशब्दश्चिरातीते (स्यात् प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरेत्यमरः ।) पुरा पूर्वं शयने मे कण्ठलग्नापि त्वं गले बद्धस्य कथमपि गमनं न सम्भवेदिति भावः निद्रां गत्वा किमपि केन वा निमित्तेन इत्यर्थः सस्वरं सशब्दम् उच्चैरित्यर्थः रुदती सती विप्रबुद्धा आसीरिति शेषः । असकृत् बहुशः पृच्छतः रोदनहेतुमिति शेषः मे मम हे कितव त्वं कामपि रमयन् मया स्वप्ने दृष्ट इति त्वया

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनाच्चकितनयने मय्यविश्वासिनी भूः।

सान्तर्हासं समन्दहासं यथा तथा कथितञ्च इति त्वद्भर्त्ता भूयश्चाहेति योजना॥ ५०॥

एतस्मादिति। एतस्मात् पूर्वोक्तात् अभिज्ञायतेऽनेनेति अभिज्ञानं लक्षणं तस्य दानात् प्रापणात् मां कुशलिनं क्षेमवन्तं विदित्वा ज्ञात्वा हे असितनयने कुले जनसमूहे भवात् कौलीनात् लोकप्रवादात् एतावता कालेन परासुर्नो चेत् आगच्छतीति जनप्रवादादित्यर्थः (स्यात् कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणामित्यमरः।) मयि विषये अविश्वासिनी मरणशङ्किनी मा भूः न भव (भवतेर्लुङ् न माङ्योगे इत्यडागमप्रतिषेधः।) नच दीर्घकालविप्रकर्षात् पूर्वस्नेहनिवृत्तिः शङ्क्या इत्याह स्नेहानिति किमपि किंवा निमित्तं न विद्यते इति शेषः स्नेहान् प्रीतीः विरहे सति अन्योन्यविप्रकर्षे सति ध्वंसिनः विनश्वरान् आहुः तत् तथा न भवतीति अभिप्रायः किन्तु ते स्नेहा अभोगात् विरहे भोगाभावात् हेतोः (प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते।) इष्टे वस्तुनि विषये उपचितः रसः स्वादः येषु ते उपचितरसाः सन्तः प्रवृद्धतृष्णा इत्यर्थः (रसो गन्धे रसः स्वादे तिक्तादौ विषरागयोरिति विश्वः।) प्रेमराशी भवन्ति वियोगासहिष्णुत्वमापद्यन्ते इत्यर्थः। स्नेहप्रेमणोरवस्थाभेदाद्भेदः तदुक्तम् आलोकनाभिलाषौ रागस्नेहौ

स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगा-
दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति॥५१॥
आश्वास्यैवं प्रथमविरहोदग्रशोकां सखीं ते
शैलादाशु त्रिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः।
साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिर्ममापि
प्रातःकुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः॥ ५२॥

ततः प्रेमा। रति शृङ्गारौ योगे वियोगतो विप्रलम्भ-श्चेति। तदेव स्फुटीकृतं रसाकरे प्रेमा दिदृक्षा रम्येषु तच्चिन्ता त्वभिलाषकः। रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात् स्नेहस्तत्-प्रवणक्रिया। तद्वियोगासहं प्रेमरतिस्तत्सहवर्त्तनम्। शृङ्गारस्तत्समः क्रीड़ा संयोगः सप्तधा क्रमादिति॥ ५१॥

इत्थं स्वकुशलं सन्दिश्य तत्कुशलसन्देशानयनमिदानीं याचते आश्वास्येति। प्रथमविरहेण उदग्रशोकां तीव्र-दुःखां ते सखीम् एवं पूर्वोक्तरीत्या आश्वास्य उपजीव्य त्रिनयनस्य त्र्यम्बकस्य वृषेणवृषभेण उत्खाताः अवदा-रिताः कूटाः शिखराणि यस्य तस्मात् (कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गमित्यमरः।) शैलात् कैलासात् आशु निवृत्तः प्रत्या-वृत्तः सन् साभिज्ञानं सलक्षणं यथा तथा प्रहितं प्रेषितं कुशलं येषु तैः तस्याः त्वत्सख्याः वचोभिः ममापि प्रातः-कुन्दप्रसवमिव शिथिलं दुर्बलं ममजीवितमपि धारयेथाः स्थापय। (प्रार्थनायां लिङ्।)॥ ५२॥

कच्चित्सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि ।
निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः
प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥५३॥

सम्प्रति मेघस्य प्रार्थनाङ्गीकारं प्रश्नपूर्वकं कल्पयति कच्चिदिति । हे सौम्य साधो इदं मे बन्धुकृत्यं बन्धुकार्य्यम् देवदत्तस्य गुरुकुलमितिवत्प्रयोगः ।) व्यवसितं कच्चित् करिष्यामीति निश्चितं किम् (कच्चित् कामप्रवेदने इत्यमरः । अभिप्रायज्ञापनं काम प्रवेदनम् ।) न च ते तूष्णीम्भावादनङ्गीकारं शङ्के यतस्ते स एव उचित इत्याह प्रत्यादेशात् करिष्यामीति प्रतिवचनात् (उक्तिराभषणं वाक्यमादेशो वचनं वच इति शब्दार्णवे ।) भवतः तव धीरतां गम्भीरत्वं न तर्कयामि न समर्थये खलु । तर्हि कथमङ्गीकारज्ञानं तत्राह याचितः सन् निःशब्दोऽपि निर्गर्जितोऽपि अप्रतिजानानोऽपीत्यर्थः चातकेभ्यः जलं प्रदिशसि ददासि । युक्तश्चैतदित्याह हि यस्मात् सतां सत्पुरुषाणां प्रणयिषु याचकेषु विषये ईप्सितार्थक्रियैव अपेक्षितार्थसम्पादनमेव प्रत्युक्तं प्रतिवचनं क्रिया केवलमुत्तरमित्यर्थः । गर्जति शरदि न वर्षति वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः । नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव इति भावः ॥ ५३ ॥

एतत् कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्त्तिनो मे
सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या।
इष्टान् देशान् जलद विचर प्रावृषा सम्भृतश्री-
र्माभूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः॥५४॥
तत्सन्देशं जलधरवरो दिव्यवाचाचचक्षे
प्राणांस्तस्या जनहिततरो रक्षितुं यक्षवध्वाः।
प्राप्योदन्तं प्रमुदितमनाः सापि तस्थौ स्वभर्त्तुः
केषां न स्यादवितथफला प्रार्थनाह्युन्नतेषु॥०॥
श्रुत्वा वार्त्तां जलदकथितां तां धनेशोऽपि सद्यः
शापस्यान्तं सदयहृदयः संविधायास्तकोपः।

सम्प्रति स्वापराधसमाधानपूर्व्वकं स्वकार्य्यस्य अवश्य-करणं प्रार्थयमानो मेघं विसृजति एतदिति। हे जलद सौहार्दात् सुहृद्भावात् वा (हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्यु-भयपदवृद्धिः।) विधुरः वियुक्तः इति हेतोः मयि विषये अनुक्रोशबुद्ध्या करुणाबुद्ध्या वा अनुचिता तव अननुरूपा या प्रार्थना प्रियां प्रति सन्देशं मे हरेत्येवं रूपा तत्र वर्त्तिनः निर्बन्धपरस्य मे मम एतत् सन्देशहरणरूपं प्रियं कृत्वा सम्पाद्य प्रावृषा वर्षाभिः (स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः इत्यमरः।) सम्भृतश्रीः उपचितशोभः सन् इष्टान् अभिलषितान् देशान् विचर यथेष्टदेशेषु विहर इत्यर्थः

संयोज्यैतौ विगलितशुचौ दम्पती हृष्टचित्तौ
भोगानिष्टानभिरतसुखं भोजयामास शश्वत् ॥०॥

इति श्रीमहाकवि कालिदासकृतं मेघदूतं
समाप्तम् ।

(देश कालाध्वगन्तव्याः कर्म्मसंज्ञा ह्यकर्म्मणामिति वचनात् कर्म्मत्वम् । एवं मद्वत् क्षणमपि स्वल्पकालमपि ते तव विद्युता कलत्रेण इति शेषः विप्रयोगः विरहः मा भूत् मास्तु । (कार्शिष्याशिषि लुङ् ।) अन्ते काव्यस्य नित्यत्वात् कुर्य्यादाशिषमुत्तमाम् । सर्वत्र व्याप्यते विद्वान् नायकेच्छानुरूपिणीमिति सारस्वतालङ्कारे दर्शनात् काव्यान्ते नायकेच्छानुरूपोऽयमाशीर्वादः प्रयुक्त इत्यनुसन्धेयम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां मेघसन्देशव्याख्यायां सञ्जीवन्यामुत्तरमेघः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।